

XƏZƏR UNIVERSİTETİ

Fakültə: Təbiət elmləri, Sənət və Texnologiya Yüksək Təhsil

Departament: Dillər və Ədəbiyyatlar

İxtisas: Azərbaycan dili

MAGİSTR DİSSERTASIYA İŞİ

XƏTƏİ TƏBRİZİNİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” ƏSƏRİNDƏ ƏVƏZLİKLƏR

İddiaçı: _____ Adikə Pərviz qızı Alməmmədova

Elmi rəhbər: _____ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Reyhan Qaraş qızı Mədətova

Bakı – 2025

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL I. ƏDƏBİYYAT XÜLASƏSİ	5
FƏSİL II. METOD VƏ METODOLOGİYA	9
FƏSİL III. XƏTAİ TƏBRİZİNİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” ƏSƏRİNDƏ VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ƏVƏZLİKLƏR.	13
3.1. Şəxs əvəzlilikləri, sual əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri	14
3.2. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər, təyini əvəzliliklər, qayıdış əvəzliliklər	32
FƏSİL IV. XƏTAİ TƏBRİZİNİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” ƏSƏRİNDƏ ARXAİKLƏŞMİŞ ƏVƏZLİKLƏR	44
4.1. Fonetik dəyişikliyə uğramış arxaik əvəzliliklər	45
4.2. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində tam arxaikləşmiş əvəzliliklər	62
NƏTİCƏ	72
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYATLAR	74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: Hər bir cəmiyyətin, xalqın həyatında baş verən siyasi, ictimai, mədəni, iqtisadi dəyişikliklər və ya inkişaf onun dilində təsirsiz ötüşmür. Dilimiz lüğət tərkibinə görə çox zəngindir; dilə yeni sözlər gəlir, artıq aktuallığını itirmiş sözlər lüğət tərkibindən çıxır, köhnəlmiş sözlərə çevrilir və s. Dilin qrammatik quruluşunda dəyişiklik cüzi olsa da, müəyyən şəkildə arxaikləşərək yenisi ilə əvəz olunur.

Dilçilikdə əvəzliliklər hər zaman aktual mövzu olmuşdur və işlənmə dərəcəsi çox genişdir. Morfologiya qrammatikanın geniş bölmələrindən biridir və nitq hissələrinə birləşdirilmiş söz formalarının məcmusu kimi başa düşülür. Bir dili araşdırarkən onun qrammatik xüsusiyyətlərini və tarixinə nəzər salmaq lazımdır. Dilin qrammatik quruluşu isə bir neçə istiqamətdə araşdırılır.

Deməli, morfologiyanın tədqiqat obyekti sözlərdən ibarət olur və hər bir nitq hissəsi qrammatik kateqoriyadır. Əvəzlilik isə nitq hissələri arasında özünün spesifik xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Faktlar göstərir ki, leksik-qrammatik təbiətə malik olan əvəzliliklər müstəqil nitq hissəsidir. Buna görə də dilçilərin diqqət mərkəzində olmuş və aktuallığına görə seçilmişdir. Niyə görə aktualdı? sualına belə cavab vermək olar ki, ayrı-ayrı dilçilər əvəzliyə müxtəlif mövqelərdən yanaşmış və onların arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Dilçilərin bir qismi əvəzliyi müstəqil nitq hissəsi hesab etmirlər və bu tipli sözləri köməkçi nitq hissələrinin bir növü olduğunu göstərirlər. Son zamanlar isə müasir dilçilikdə əvəzliyin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi məsələləri düşüncə mənbəyinə çevrilir.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsəri bizə XV əsr ədəbi dilini tədqiq etmək, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını, dil tarixini öyrənmək, tədqiqat aparmaq üçün zəngin mənbə hesab edilə bilər. Bizim Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində araşdırdığımız əvəzliliklər XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dili haqqında təsəvvürləri daha da genişləndirir, bu dövrün ədəbi dil baxımından araşdırılması üçün mənbə rolunu oynayır. Müasir dilimiz üçün işlək olmayan əvəzliliklərin bir qismi fonetik dəyişikliyə uğrayaraq ya dialekt və şivələrimizdə işlənir, ya da arxaikləşmişdir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənmiş əvəzliliklərin araşdırılması müasir dilçiliyimiz üçün də öz aktuallığını qorumaqdadır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsində Xətai Təbrizinin yaradıcılığı xüsusi yer tutur. XV əsrin görkəmli şairlərdən biri olan Xətai Təbrizinin yalnız “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi günümüze gəlib çatmış və Azərbaycan klassik poeziyasının qiymətli nümunələrindən biridir. Araşdırmalara görə şairin doğum və vəfat tarixi dəqiq məlum deyildir. Şair həmin dövrə aid ədəbiyyatımız üçün zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. Xətai Təbrizinin istər əsərləri, istərsə də

həyat və yaradıcılığı ədəbiyyat baxımında tədqiq olunub. “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən əvəzlilər isə indiyədək ayrıca araşdırılmamışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində əvəzlilər, predmeti isə əsərin dilində işlənən əvəzlilərin növləri və işlənmə yeri, müasir dildə işlənməsi və yaxud arxaikləşməsi, dialektlərdə işlənilib-şlənmədiyini araşdırmaq və s.-dir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Dissertasiyanın əsas məqsədi Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa ” əsərində işlənən bütün əvəzliləri aşkarlamaq, onların bu gün müasir dilimizdə işlənilib-şlənmədiyini araşdırmaq, eyni zamanda XV əsr ədəbi dilindəki vəziyyətini öyrənməkdir. Bu məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün tədqiqatın qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa ” əsərində işlənən əvəzliləri tədqiq etmək;
- Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa ” əsərində işlənən əvəzlilərin növlərini aydınlaşdırmaq;
- Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa ” əsərindəki əvəzliləri, həmçinin də başqa dövrlərdə yaşamış müəlliflərin əsərlərindəki əvəzliləri müqayisə etmək;
- Fonetik dəyişikliyə uğramış əvəzliləri aydınlaşdırmaq;
- “Yusif və Züleyxa ” əsərdə işlənən əvəzlilərin bu gün türk dillərində, dialekt və şivələrimizdə işlənilib-şlənmədiyini araşdırmaq;
- Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa ” əsərində və müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən və arxaikləşən əvəzliləri aydınlaşdırmaq;
- “Yusif və Züleyxa ” əsərində işlənən əvəzlilərin türk dillərində nə səviyyədə işləndiyini və dialektlərdə hansı şəkildə işləndiyini araşdırmaq.

Tədqiqatın metodları: Dissertasiya işində təsviri, müqayisəli, tarixi-müqayisəli və konkret təhlil, dialektoloji, təsnif kimi üsünləri özündə birləşdirən linqvistik-təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi budur ki, Xətai Təbrizinin dili istər türk, istərsə də Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən hərtərəfli öyrənilməmişdir. O cümlədən “Yusif və Züleyxa ” əsərindəki əvəzlilər dilçilik nöqteyi-nəzərindən ilk dəfə magistr dissertasiya səviyyəsində araşdırılır.

FƏSİL I. ƏDƏBİYYAT XÜLASƏSİ

Nitqdə işlənən hər bir dil vahidləri zəruridir və vacibdir. Nitqdə hər bir söz müəyyən mənə daşıyır və müəyyən işlənmə dərəcələri vardır. A.Qurbanova əsasən bəzi dilçilər öz əsərlərində həm sözün mənasını, həm də mənə haqqında elmi təlimi semantika adlandırmışlar (Qurbanova.A, 2019, s. 314). Əvəzlilər də bu və ya digər şəkildə qrammatikada özünü göstərirlər. Məlum olduğu kimi dilin qrammatik quruluşu bir neçə istiqamətdə aparılır. Q.Kazımova əsasən dili araşdırarkən qrammatik xüsusiyyətlərinə baxmaq lazımdır. Buna görə də qrammatikanın bir sıra növləri vardır: tarixi qrammatika, müqayisəli qrammatika, tarixi-müqayisəli qrammatika, təsviri-elmi qrammatika və məktəb qrammatikası (Kazımov.Q, 2010, s.20). Morfologiya isə sözləri öyrənir. Lüğətdə sözləri morfoloji baxımından araşdırsaq görürük ki, adlandırma baxımından müxtəlif qruplara ayrılır.

Məlumdur ki, ədəbiyyatımızda “Yusif və Züleyxa” adı ilə tanınan çoxsaylı müəlliflər vardır. Ancaq onlar bir-birilərini təkrarı olmayıb. Müəlliflərin arasında Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsəri XV əsr Azərbaycan dilinin bir sıra xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Məlumdur ki, Xətai Təbrizi elm aləmində təkcə bu əsəri ilə tanınır. “Yusif və Züleyxa” mövzusunun əsasında saf, nəcib, səmimi insani keyfiyyətlərin tərənnümü durur. Əsərdə böyük humanizm duyğuları təsvir və tərənnüm edilmişdir. T.V.Əkbərov yazır: *“Xətai qədim tarixi köklərə malik milli Azərbaycan şeirinin XV əsrdəki davamçılarından biridir. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi ənənələrinin davamçısı kimi daxil olmuşdur. Sənətkarın zamanəmizə qədər yalnız “Yusif və Züleyxa” əsəri gəlib çatmışdır. Əsərdən göründüyü kimi, Xətai əsrlərdən bəri mütərəqqi istiqamətdə inkişaf edən milli Azərbaycan şe rinə dərinədən bələd olmuş, ona hörmətlə yanaşmışdır. “Yusif və Züleyxa”-nı Azərbaycan dilində yazması da hər şeydən əvvəl sənətkarın doğma dilinə məhəbbətindən irəli gəlmişdir”* (Əkbərov, 2004, səh. 5).

Bu əsər hər şeydən öncə gözəllik dastanıdır. Əsər haqqında elm aləmində ilk məlumatı H.Araslı məlumat vermişdir. Ancaq müəllif əsərin mövzusu haqqında ötəri məlumat vermiş, dil xüsusiyyətlərini detaylı göstərməmişdir. Əsərin bəzi müəllifləri “Yusif və Züleyxa” əsərinin əlyazmalarını görmüşsə də, bunların kimə aid olduğunu müəyyən edə bilməmişlər. T.V.Əkbərov “Yusif və Züleyxa” əsəri haqqında yazır: *“ “Xətai” təxəllüslü ikinci azərbaycanlı müəllifin möv cud olması və Azərbaycan dilində “Yusif və Züleyxa” əsərini yazması barədə ilk məlumatı M.Ə.Tərbiyət verir və Xətainin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi haqqında H.Araslı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Məmmədov, C.Nağıyeva, K.Ağamalı, K.Bağirov, Ş.Xəlilov, T.Hacıyev, C.İbrahimov və başqa tədqiqatçılar söz açmışlar.”* (Əkbərov, 2004, səh. 3). Araşdırmalara

əsasən əsər qədimliliyi və həcminə görə digər əsərlərdən geri qalmır. T.V.Əkbərovun fikrinə əsasən hər hansı əlyazma əsas götürülməzdən əvvəl onun tarixi öyrənilməli və mətnin tarixini öyrənmək əsasdır (Əkbərov.T.V, 2004, s. 12).

Əvəzlilər isə Azərbaycan dilçiliyində geniş şəkildə öyrənilmiş mövzulardan biri olmuş və çoxplanlı, çoxaspektli bir nitq hissəsidir. Tədqiqatlar əsasında əvəzlilərin qrammatik xüsusiyyətləri, semantik çalarları özündə cəmləşdirir. Müəlliflər əvəzliyi ümumən pronimal leksikaya daxil edirlər (Şahbazova, 2007, səh. 7). Əvəzlilər çağdaş və klassik dil faktları əsasında yazılmış dərsliklər sistemli şəkildə öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilində əvəzlilərin quruluşu, işlənmə formaları, növləri geniş təhlil olunmuşdur. M.Qasimov qeyd edir: *“Əvəzlilər yalnız əvəzedici yox, məna incəliklərini ifadə etməkdə dilin vacib ünsürlərindəndir”* (Qasimov, 1978, səh. 45). S.Həsənov əvəzliləri daha çox üslubi səciyyə daşdığını göstərmişdir (Həsənov, 2002, səh. 89).

H.Mirzəzadə yazır: *“Yazılı abidələrin dilindən aydın olur ki, bir çox türk dillərində müştərək surətdə işlənən əvəzlik sözləri vaxtilə Azərbaycan dilində də işlənmişdir. Ancaq Azərbaycan dili get-gedə onlardan uzaqlaşaraq, özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənməyə doğru inkişaf etmişdir”* (Mirzəzadə, 1962, səh. 168).

O.Petrova yazır: *“Əvəzliliklər təkcə ad əvəzinə işlənmir və həm də kontekstdən kənar leksik mənaya malikdir”* (Müasir Az.dili, 2023, səh. 177). Buna görə də əşyaya münasibətinə görə əvəzlilər iki qrupa bölünür: 1. Substantiv mənalı əvəzlilərdir ki, burada əşyanın adını əvəz edir. 2. Atributiv əvəzlilər isə əşyanın keyfiyyətini, əlamətini, miqdarını bildirən sözləri əvəz edir (Müasir Az.dili, 2023, səh. 178).

Ancaq Xətai Təbrizinin *“Yusif və Züleyxa”* əsəri əvəzlilər baxımında təhlil olunmamışdır. Əvəzlilərin funksiyası əvvəlki tədqiqatlarda ətraflı şəkildə işlənmədiyi üçün bu mövzu tədqiqat baxımından yenidir və elmi boşluqları doldurmağa xidmət edir. Əvəzlilərin növləri isə ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən fərqli şəkildə araşdırılmışdır. Y.Seyidova əsasən Azərbaycan dilində 28 əvəzlik vardır və əvəzlilərin əksəriyyəti nəinki Azərbaycanda, hətta qədim türk yazılı abidələrin dili ilə səsleşir (Tanrıverdi, 2017, səh. 258). Əvəzlilərin tarixi inkişafına nəzər salsaq Ə.Tanrıverdinin fikirləri ilə səsleşir. O qeyd edir: *“Orxon-Yenisey inkişafı dövründə əvəzlilər dəyişilməmiş, V-VI əsrə qədərki təşəkkül dövrü keçmiş və bizim eramızın V əsri üçün artıq formalaşmışdır”* (Tanrıverdi, 2017, səh. 258). Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində Orxon-Yenisey inkişafı dövründə əvəzlilər artıq sabitləşmiş əsas nitq hissəsi olaraq inkişaf etmişdir. Hətta digər yazılı abidələrə nisbətən Orxon-yenisey abidələrinin dilində arxaikləşən əvəzlilər azlıq təşkil edir.

T.V.Əkbərov əsər haqqında yazır: “*“Yusif və Züleyxa” əsərinin əlyazmaları elm aləminə məlum olmasa da, bəzi tədqiqat əsərlərində Xətai XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrin dən biri kimi təqdim edilir. Məsələn, “İnönü ensiklope diyası” yazır: “Bu dövr şairləri arasında ən önəmliləri Rövşəni, “Yusif və Züleyxa” məsnəvisini yazan Xətai və Həbibidir”. Bütün deyilənlər təsdiq edir ki, Xətainin “Yusif və Züleyxa” əsərinin naqis bir nüsxəsi akad. H.Arasliya məlum olsa da, bütöv əlyazmaları bu vaxta qədər tədqiqatçılara məlum olmamışdır. Hazırda həmin əsərin müxtəlif illərdə köçürülmüş yeddi əlyazma nüsxəsi mövcuddur”* (Əkbərov, 2004, səh. 4).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərinə nəzər saldıqda M.Hüseynzadə əsər haqqında obrazlılıq və ideya yükü haqqında ümumi tədqiqatlar olsa da, dilçilik baxımından sistemli təhlil olunmadığını yazır (Hüseynzadə, 2017, səh. 172). S.Əfşar “*Türk dilinin morfolojiyası və sintaksisi*” kitabında əvəzlilikləri işarəedici adlar, şəxs adları və isimlərin bir növü kimi göstərir və şəkilçilərin də müstəqil söz kimi əvəzliliklər sırasına verir (Müasir Az.dili, 2023, səh. 173). A.M. Peşkovski isə əvəzliyi müstəqil nitq hissəsi deyil, sintaktik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq isim, sifət və zərflərin arasında bölüşdürmüşdür (Müasir Az.dili, 2023, səh.173). Klassik poeziyada əvəzliliklər həm qrammatik, həm də üslubi səciyyə daşıyır. Əvəzliliklər çox zaman emosional gərginlikləri, bəzən də yaxınlığı ifadə etdiyi müşahidə olunur. “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən əvəzliliklər geniş şəkildə işlənmişdir. Ə.Tanrıverdi yazır: “*Əvəzlilik” termini iki morfemdən ibarətdir: əvəz (ərəb mənşəli sözdür, qarşılıq mənasındadır), -lik (türk mənşəli leksik şəkilçidir)*” (Tanrıverdi, 2017, səh. 258).

Əvəzlilik leksik-qrammatik səciyyəsinə və morfoloji xüsusiyyətinə görə xüsusi söz qrupudur. Hətta əvəzliliklərin sözlərlə də əlaqəsi müxtəlif şəkillərdə olur. Əvəzlilik barədə fikir müxtəlifliyi onun müstəqil nitq hissəsi olduğunu heç bir şəkildə inkar etmir. Bu fikrin əksinə əvəzliyin özünəməxsus xüsusiyyətləri meydana gəlir. Əvəzliyin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də ümumi mənə daşması və tarixinin qədim olmasıdır. Hətta Azərbaycan dilində budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələrdən biri də işarə əvəzliyinin olmasıdır. Əsərlərdə əvəzliyi göstərməmişdən əvvəl öncə əvəzliyin dilimizdəki rolundan danışmaq lazımdır. Əvəzliliklər əsas nitq hissələrindən biridir və konkretlik bildirmir, əşyanı adlandırmır, təyin etmir.

Əvəzlilik yalnız dilimizdə deyil, ayrı-ayrı türk dillərində də geniş şəkildə araşdırılmış və başqa nitq hissələri ilə əlaqədərdir. Türk dillərində əvəzliliklər **zamir** adı altında eyniləşdirillər. N.Özkan əvəzliliklər haqqında yazır: “*Təmsil və ya işarə yoluyla varlıqların adının yerini tutan kelimələrdir. Zamirler direk olarak hiç bir nesneyi kargırlamazlar, fakat bütün varlıkların adını yelini tutabilirler. Diğer kelime tiirlerinden ayrılan bir Onemli taraflar da zamirlerin kelime*

yapımlına elverişli olmamasıdır. Bir kaç istisna dışında yapım eki almazlar” (Özkan, 1996, səh. 137).

Şəxs əvəzlilikləri vasitəsilə Yusif və Züleyxa obrazları əsərdə diqqəti daha çox cəlb edir. İşarə əvəzlilikləri isə hadisələrin təsvirində mücərrədləşdirmə məqsədi daşıyır. Şəxs əvəzliyi olan mən əvəzliyi ilə yanaşı, biz əvəzliyindən istifadəsi müəllifin öz üslubunda irəli gəlir. İşarəvilik isə əvəzliyin əsas funksiyasıdır. Tədqiqatçılara görə əvəzliliklər konkretləşdirici funksiyaya malikdir. Son zamanlar isə əvəzlik barədə elə tədqiqatlar meydana gəlmişdir ki, əvəzliliklər əvəz etmir. Məsələn, O.N.Seliverstova yazır: “Əvəzliliklər yalnız əvəzləyici sözlər kimi yalnız dilçilik tarixinə məxsusdur” (Şahbazova, 2007, səh. 21). Məlum olduğu kimi Azərbaycan dialektologiyası dilimizin şivələrini öyrənən dilçilik sahəsidir və bu sahədə M.Məmmədlinin böyük dəstəkləri olmuşdur.

Tədqiqatda dialektlər də araşdırılmış və xüsusiyyətləri göstərilmişdir. M.Məmmədlinin yazır: *“Azərbaycan dili dialektləri barədə ilk dəfə M.Kazımbəy, alman alimi K.Foy araşdırmalar aparsa da şivələrin elmi əsaslarla ardıcıl şəkildə tədqiqinə keçən yüzilliyin 20-30- cu illərindən başlanmışdır. İlk mərhələdə şivələrin əksəriyyətinə dair dialektoloji material toplanılır”* (Məmmədli, 2019, səh. 3). Tədqiqatımızda, yəni “Yusif və Züleyxa ” əsərdə işlənən əvəzliliklərin bu gün türk dillərində, dialekt və şivələrimizdə işlənib-ışlənmədiyini araşdırmaq üçün dialekt lüğətlərindən də istifadə edilmişdir. Həmçinin də “Yusif və Züleyxa ” əsərdə işlənən əvəzliliklərin bu gün türk dillərində, dialekt və şivələrimizdə işlənib-ışlənmədiyini araşdırmaq və Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa ” əsərində və müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən və arxaikləşən əvəzliliklərini araşdırmaq bunun üçün vacib məsələlərdəndir.

Beləliklə, tədqiqatımızın əsas məqsədi həm klassik ədəbiyyatının dili, həm də dilçilik sahəsində mövcud olan boşluqların doldurulmasına xidmət edir və Azərbaycan dilçiliyində yeni bir istiqamət üzrə ilkin nəticələr ortaya qoyur. Tədqiqatlar nəticəsində məlumdur ki, əvəzliliklər haqqında Azərbaycan dilçiliyində kifayət qədər zəngin elmi ədəbiyyat mövcuddur. Məhz buna görə də tədqiqat obyektimiz orijinallığı, klassik irsə yeni elmi baxış gətirməsi baxımından aktual və zəruridir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsəri əvəzliliklərin tarixi, semantik və üslubi imkanlarını üzə çıxarılması Azərbaycan dilçiliyinə yeni elmi nəticələr qazandırır.

FƏSİL II. METOD VƏ METODOLOGİYA

Məlumdur ki, dilçilik elminin əsas problemlərindən biri də metodlar problemidir. Əgər elmin özünəməxsus metodları olmazsa, həmin elmin inkişaf etdiyini demək olmaz. Metod öyrənilən hadisəyə müəyyən yanaşma üsuludur. Metodologiya dedikdə isə biz araşdırma sahəsinə tətbiq olunan metodların sistemli nəzərdə tuturuq. Beləliklə, metod əsaslarının nəzəri təhlilini, araşdırılan elm sahəsiylə bağlı prinsipləri əhatə edir. Elmi-tədqiqatlara başlamazdan əvvəl metodoloji əsaslarını bilmək əsasdır. Ə.Rəcəbli qeyd edir: *“İlkin nəzəri müddəalar elmi tədqiqat prosesini istiqamətləndirdiyinə görə elmi araşdırmalarda mühüm əhəmiyyət kəsb edir və araşdırmanın nəticəsi, uğurlu alınması da həmin ilkin nəzəri müddəadan asılıdır. Buna görə də ilkin nəzəri müddəalar kamil şəkildə işlənilib hazırlanmalıdır.”* (Rəcəbli, 2003, səh. 13).

Tədqiqatımızın bu hissəsində Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən əvəzliliklərin elmi əsaslarını və istifadə edilən üsulları əhatə edir. Bu tədqiqat əvəzliliklərin semantik və funksional xüsusiyyətlərini araşdırmağa yönəlmişdir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin müzakirə obyektini əvəzliliklərin strukturu, məna yükü, növləri, işlənmə xüsusiyyətləridir.

Tədqiqat zamanı təsviri, struktur, semantik təhlil, müqayisəli, tarixi-müqayisəli, konkret təhlil, təsnif kimi üsurları özündə birləşdirən linqvistik-təsviri metodlardan istifadə edilmişdir. Əvəzliliklərin mətn daxilində rolu, poetik dilin qurulması və onların hansı funksiyaları yerinə yetirdiyi aydınlaşdırılmışdır. Təsviri metoddan istifadə edilərək əvəzliliklərin istifadəsi, onların növləri, quruluşu, xüsusiyyətləri təsvir edilmişdir. Həmçinin də cümlədəki funksiyası, üslubi dəyəri, obrazların təqdimində oynadığı rol diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Tarixi metodun prinsiplərindən əsərdə geniş işlənmişdir. Əgər dili tarixilik baxımından araşdırırıqsa bunları bilməliyik: : “I mərhələdə dil vahidləri seçilir, II mərhələdə seçilmiş dil vahidləri müşahidə ilə bərabər təcrübədən keçirilir, III mərhələdə onların linqvistik təsviri verilir” (Rəcəbli, 2017, səh. 15).

Qeyd etdiyimiz kimi tarixilik prinsipindən geniş istifadə olunmuşdur. Ə.Rəcəbli bu metod haqqında yazır: *“Tarixilik prinsipinin əsas tələbləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar: – problemlərin, fakt, hadisə və proseslərin tarixi baxımdan düzgün şərh; – müqəisəli tarixi təhlilin düzgün aparılması; – seçmə, qrup və s. yolla statistik göstəricilərin təhlil edilib qiymətlən dirilməsi; – fakt, hadisə və proseslərin meydana gəlməsi səbəbləri və nəticələrinin düzgün təhlili və qiymətləndirilməsi; – tarixi abidələr, incəsənət, mədəniyyət nümunələrinin tarixi aspektdən və müasir dövrün tələblərinə uyğun işıqlandırılması; – tarixi*

qanunauyğunluqların düzgün qiymətləndirilməsi; – fakt və hadisələrin dialektik baxımından təhlil edilib, dərk edilməsi; – düzgün ümumiləşdirilmələrin aparılıb, konkret nəticələrin əldə edilməsi; – əldə edilən nəticələrin müasir elm sahələrində istifadə edilməsinin və ya təkmilləşdirmənin səmərəli yollarının müəyyən edilməsi.” (Rəcəbli, 2003, səh. 60). Bu prinsipə uyğun olaraq Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən əvəzliliklər tam şəkildə araşdırılmışdır. Bu metoda nəinki dilçilikdə digər sahələrdə də özünü göstərir. Bu metoddan istifadə etməkdə məqsəd tam şəkildə əsəri və əvəzlilikləri hər detayını araşdırmaqdır. Çünki bu metoddan istifadə edilməsə faktı qarşı-qarşıya qoya bilmərik. Bu metoddan dialektlərin tarixi inkişafına nəzər salmaq mümkündür.

Ə. Rəcəbli deyir: *“Metodoloji biliklərə malik olmaq təkcə tədqiqatçı üçün yox, həm də pedaqoji prosesin bütün iştirakçıları üçün vacib şərtidir. Bunlardan səmərəli istifadə etmədən fəaliyyəti düzgün istiqamətləndirmək mümkün deyil. Metod və metodologiya anlayışları leksik mənada eyni kökdən əmələ gələn sözlər olsalar da, fərqli cəhətləri də mövcuddur. Əgər «metod» anlayışı yanaşma, fəaliyyət tərz, üsul, yol mənası daşıyarsa, «metodologiya» anlayışı daha geniş mənə kəsb edir. O, normativ, tənzimləyici nəzəriyyə, qayda, qanun mənası daşıyır. Elm sahəsinin strukturu, nəzəri bilik, qanun və qaydaları, elmi biliklərin məntiqi əlaqələri, onun əldə edilməsi yolları, üsul, vasitələri və s. qəbul edilir. Xüsusi metodoloji prinsiplər fəndaxili metodoloji tələblər kimi qiymətləndirilir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, fəndaxili metodoloji prinsiplərə müasir pedaqogika elminin normativ nəzəri müddəalarını özündə ehtiva edən dəyərlər aid edilir. Metodoloji və nəzəri biliklər arasında ayırıcı xətt çəkmək də mümkün deyil. Tədqiqatın xarakterindən, ona yanaşma tərzlərindən asılı olaraq nəzəri biliklər də aparıcı metodoloji dəyərlər kimi qiymətləndirilə bilər.”* (Rəcəbli., 2003, səh. 57). Əgər tədqiqatçılar metod və metodologiyanın nəzəri tərəflərini bilməsələr tədqiqatlarında onu necə araşdırmaq lazım olduğunu aydınlaşdırma bilməzlər.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən əvəzliliklərin növlərindən olan şəxs və işarə əvəzlilikləri poetik üslubun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu metod ilə əvəzliliklər sistemli şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin də tarixi-müqayisəli (müqayisəli-tutuşdurma) metoddan istifadə edilərək əsərin dili tarixi inkişaf mərhələləri nəzərə alınmışdır. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində digər metodlara nisbətən müqayisəli metoddan daha çox istifadə edilmişdir. Bu metodun məqsədi budur ki, əvəzliliklərin poetik funksiyasının zamanla necə dəyişdiyini və fərqli müəlliflərin dilində necə inkişaf etdiyini müəyyənləşdirməkdir.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərindəki əvəzliliklər, həmçinin də başqa dövrlərdə yaşamış müəlliflərin əsərlərindəki əvəzlilikləri müqayisə etməkdir. Müqayisəli yanaşma

həmçinin də müəllifin fərdi üslubunun daha dəqiq müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Semantik təhlil metodundan da geniş istifadə edilmişdir. Arxaik əvəzliliklərin, həmçinin də müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən əvəzliliklərin mənaca daşdığı vəzifələrdən və semantik funksiyaları araşdırmaq məqsədilə bu metoddan istifadə edilmişdir. Əvəzliliklər ayrı-ayrılıqda təhlil edilərək onların hansı semantik funksiyanı yerinə yetirdiyi aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatda istifadə olunan metodlardan biri də dialektoloji metoddur. Məlumdur ki, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində elə əvəzliliklər vardır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyə də, dialekt və şivələrdə işlənir (muna, mana və s.). Bu əvəzliliklər haqqında M.Məmmədli yazır: “*Şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında da müxtəlif formalar meydana çıxır: mənə, məə, mə:, məyə, mağa, maã, mã: və.s*” (Məmmədli, 2019, səh. 207).

Ancaq bu növlər eyni dərəcədə əsərlərdə işlənməmişdir. *Mana, muna* variantları Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənmişdir. Bu metod vasitəsilə əsərdə işlənən əvəzliliklər fonetik, morfoloji, semantik cəhətdən hansı tarixi xüsusiyyətlərə malik olduğu aydınlaşdırılmışdır. Eyni zamanda dialekt üzərində formalaşdığını əks etdirən mənbələrdən də istifadə edilmişdir. Dialektal forma daşıyan əvəzliliklərin araşdırılması əsərdən tarixi-dialektoloji xüsusiyyətlərini araşdırmağa imkan verir. M.Məmmədli yazır: “*Azərbaycan dili şivələrində əvəzliliklər müxtəlif formalarda işlənməkdədir. Burada həm oğuz, həm də qıpçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi olan forma və xüsusiyyətlər qorunub saxlanmışdır.*” (Məmmədli, 2019, səh. 207).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa ” əsərində işlənən əvəzlilikləri tədqiq etmək üçün təsviri metoddan istifadə edirik. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa ” əsərində işlənən əvəzliliklərin növlərini aydınlaşdırmaq üçün həm təsviri, həm də müqayisəli metoddan istifadə edirik. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa ” əsərindəki əvəzlilikləri, həmçinin də başqa dövrlərdə yaşamış müəlliflərin əsərlərindəki əvəzlilikləri müqayisə etmək, fonetik dəyişikliyə uğramış əvəzlilikləri aydınlaşdırmaq və “Yusif və Züleyxa ” əsərdə işlənən əvəzliliklərin bu gün türk dillərində, dialekt və şivələrimizdə işlənilib-islənmədiyini araşdırmaq üçün güclü metodoloji faktlardan istifadə edilmişdir. Həmçinin də Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa ” əsərində və müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən və arxaikləşən əvəzlilikləri aydınlaşdırmaq və “Yusif və Züleyxa ” əsərində işlənən əvəzliliklərin türk dillərində nə səviyyədə işləndiyini və dislektlərdə hansı şəkildə işləndiyini araşdırmaq metod baxımından fərqlidir. Ancaq elə məqamlar vardır ki, bir araşdırma aparılarkən fərqli metodlardan və bir metodun fərqli növlərindən istifadə edirik.

Deməli, tədqiqat metodologiyası Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən əvəzliliklərin poetik funksiyası, semantik və funksional xüsusiyyətləri daha dərindən

araşdırılmışdır. Təsviri metod əvəzliliklərin konkret formaları və istifadəsi, semantik metod mənaca daşdığı funksiyaları üzə çıxarmışdır. Müqayisəli metod vasitəsilə də digər əsərlərlə paralel qurularaq dil xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu metodlardan birgə istifadə edilərək əvəzliliklərin qrammatik vahidi deyil, ideya və poetik yükü, müəllifin dil və üslub xüsusiyyətləri müəyyənləşir.

FƏSİL III. XƏTAİ TƏBRİZİNİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” ƏSƏRİNDƏ VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ƏVƏZLİKLƏR.

XV əsrin görkəmli şairlərdən biri də Xətai Təbrizidir və şairin doğum və vəfat tarixi dəqiq məlum deyildir. Xətai Təbrizi qədim tarixi köklərə malik milli Azərbaycan şerinin davamçılarından biridir. Araşdırmalara əsasən o, Ağqoyunlular sarayında yaşamışdır və 4500 beytlik “Yusif və Züleyxa” əsərini yazmışdır. Sənətkarın bugünkü dövrümüzə qədər yalnız “Yusif və Züleyxa” əsəri gəlib çatmışdır. “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi zəngin lüğət tərkibi və maraqlı qrammatik formasına görə XV əsrdən bugünümə çatmış əsərlərdən biridir.

Əsər Azərbaycan ədəbiyyatının və dilinin həmin əsrdəki inkişaf istiqamətini, vəziyyətini göstərən maraqlı tədqiqat materialı kimi diqqəti cəlb edir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əsəri elm aləminə ilk dəfə akademik Həmid Araslı tanıtmışdır. Tədqiqat obyektimiz olan “Yusif və Züleyxa” əsərində əvəzliliklər isə geniş şəkildə işlənmiş və demək olar ki, əvəzliyin bütün növlərinə aid nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Əsər ədəbiyyat cəhətdən işlənsə də, dil baxımından işlənməyib.

Müasir Azərbaycan dilində işlənən əvəzlilikləri belə qruplaşdırmaq olar: şəxs əvəzliyi, sual əvəzliyi, işarə əvəzliyi, qeyri-müəyyən əvəzlilik, təyini əvəzlilik və qayıdış əvəzliyi. Bu əvəzliliklər fərqli tədqiqatçılar tərəfindən eyni şəkildə göstərilməyib. Məsələn, Q.Kazımov yuxarıdakı əvəzliliklərdən əlavə inkar əvəzlilikləri və nisbi əvəzlilikləri də qeyd etmişdir (Kazımov, 2010, səh. 138). Bu fikirlərə əsasən İ.Kazımov qeyd edir: *“Əvəzliliklərin türk dillərinin qrammatik strukturunda mühüm mövqeyi inkaredilməzdir, tarixi inkişaf gedişində onlar şəxs və mənsubiyyət morfoloji göstəricilərini əmələ gətirmişdir”* (Kazımov, 2020, səh. 137).

N.Z.Hacıyeva türk dillərində əvəzliyin yeddi növünü qeyd edir: şəxs, işarə, qayıdış, təyin, qeyri-müəyyən, yiyəlik, inkar (Müasir Az.dili, 2023, səh. 175). Qeyd etmək lazımdır ki, digər nitq hissələrindən fərqli olaraq, əvəzlilik kateqoriyasında cəmlilik prosesi çox səciyyəvi əlamətlərə malikdir. Əvəzliliklərin ancaq III şəxs cəmi, digər nitq hissələrində olduğu kimi -lar, -lər şəkilçiləri ilə əmələ gəlir. I və II şəxsin cəmi isə tamamilə şəkilçisiz, bir növ, digər lüğəvi vahid ilə ifadə olunur. Biz və siz sözlərini mən və sən əvəzliliklərinin cəmi hesab etmək çətindir. Bir çox dilçilər bu məsələyə toxunmuşlarsa da, lakin dəqiq bir fikir söyləməmişlər. Məsələn: görkəmli türkoloqlardan V.Banq və L.Ligeti belə hesab edirlər ki, türk sistemli dillərdə cəmlilik prosesi z ünsürü ilə əlaqədardır. Belə ki, z ilə qurtaran bir çox sözlər cütlük, cəmlilik bildirir: köküz, diz, göz, ağız və s.(Zeynalov, 2008, səh.151).

3.1. Şəxs əvəzlilikləri, sual əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri

Bizə məlum olduğu kimi Azərbaycan dilinin qrammatikası zəngindir. Dilimizdə sözlər müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq bir formadan başqa formaya düşə bilər. Q.Kazımov sözün morfoloji quruluşu haqqında yazır: “Sözün morfoloji quruluşu və fonetik tərkibi eyni olmadığı kimi sözün tərkibi anlayışı da genişdir” (Kazımov, 2010, səh.26). Əvəzlilik də belə sözlərdəndir. Əsərlərdə əvəzliyi göstərməmişdən əvvəl öncə əvəzliyin dilimizdəki rolundan danışmaq lazımdır. Əvəzliliklər əsas nitq hissələrindən biridir və konkretlik bildirmir, əşyanı adlandırmır, təyin etmir. Əvəzlilik yalnız dilimizdə deyil, ayrı-ayrı türk dillərində də geniş şəkildə araşdırılmış və başqa nitq hissələri ilə əlaqədərdir. Türk dillərində əvəzliliklər **zamir** adı altında eyniləşdirillər. N.Özkan əvəzliliklər haqqında yazır: “*Temsil ve ya işaret yoluyla varlıklarrn adının yerini tutan kelimelerdir. Zamirler direk olarak hig bir nesneyi kargrlarnazlar, fakat bütün varlıkların adını yelini tutabilirler. Diger kelime tiirlerinden ayrılan bir Onemli taraflarr da zamirlerin kelime yaprmlna elveriqli olmamasıdır. Bir kaç istisna dışında yapım eki almazlar*” (Özkan, 1996, səh. 137).

Sadəcə olaraq əlamətə işarə edir. Çoxaspektli nitq hissəsi olan əvəzlilik deyətik funksiyaya malikdir. Əvəzliyin deyətik funksiyası dedikdə onun paralel sistem yaratması başa düşülür (Müasir Az.dili, 2023, səh.174).

H.Mirzəzadə yazır: “*Yazılı abidələrin dilindən aydın olur ki, bir çox türk dillərində müştərək surətdə işlənən əvəzlilik sözləri vaxtilə Azərbaycan dilində də işlənmişdir. Ancaq Azərbaycan dili get-gedə onlardan uzaqlaşaraq, özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənməyə doğru inkişaf etmişdir*” (Mirzəzadə, 1962, səh. 168).

O.Petrova yazır: “*Əvəzliliklər təkcə ad əvəzinə işlənir və həm də kontekstdən kənar leksik mənaya malikdir*” (Müasir Az.dili, 2023, səh. 177). Buna görə də əşyaya münasibətinə görə əvəzliliklər iki qrupa bölünür: 1. Substantiv mənalı əvəzliliklərdir ki, burada əşyanın adını əvəz edir. 2. Atributiv əvəzliliklər isə əşyanın keyfiyyətini, əlamətini, miqdarını bildirən sözləri əvəz edir (Müasir Az.dili, 2023, səh. 178).

Ə.Tanrıverdi yazır: “*Əvəzlilik*” termini iki morfemdən ibarətdir: *əvəz* (ərəb mənşəli sözdür, qarşılıq mənasındadır), *-lik* (türk mənşəli leksik şəkilçidir)” (Tanrıverdi, 2017, səh. 258). Əvəzlilik leksik-qrammatik səciyyəsinə və morfoloji xüsusiyyətinə görə xüsusi söz qrupudur. Hətta əvəzliliklərin sözlərlə də əlaqəsi müxtəlif şəkillərdə olur. Əvəzlilik barədə fikir müxtəlifliyi onun müstəqil nitq hissəsi olduğunu heç bir şəkildə inkar etmir. Bu fikrin əksinə əvəzliyin özünəməxsus xüsusiyyətləri meydana gəlir. Əvəzliyin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də ümumi məna daşması və tarixinin qədim olmasıdır. Hətta

Azərbaycan dilində budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələrdən biri də işarə əvəzliyinin olmasıdır.

Deməli, əvəzliliklərin elə növləri var ki, ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə olsa da, ad bildirən sözlərin əvəzinə işlənir və yaxud da onları işarə edir. Əvəzliliklər bu və ya digər şəkildə müxtəlif vəziyyətlərdə işlədilir. Ancaq H.Mirzəzadəyə görə Azərbaycan dilində mövcud olan əvəzliliklər inkişaf ərzində heç bir dəyişikliyə uğramamış, məna və vəzifəcə sabit qalmışdır (Mirzəzadə, 1990, səh.104). Qeyri-müəyyən əvəzliliklər haqqında Ə.Tanrıverdi yazır: *“İsimlərin yerində işlənir və yazılı abidələrin dilində o qədər də geniş işlənmişdir, ancaq həmin əvəzliliklər müasir Azərbaycan ədəbi dilində geniş işlənir. Yazılı abidələrin dilində geniş işlənən kimi, kimisə, biri, hər kim, hər kəs və.s sözləri müasir Azərbaycan ədəbi dilində də geniş işlənir”* (Tanrıverdi, 2017, səh. 271).

Bəllidir ki, şəxs sonluqları öz mənşəyini şəxs əvəzliliklərindən qazanmışdır. Bildiyimiz kimi türk dilləri ilə Azərbaycan dilləri bir-biri ilə yaxınlıq təşkil edir. Bu cəhətdən də əvəzlilik əvəz etdiyi nitq hissələrinin fəvqündə dayanır və türk dillərində əvəzliliklərin bir- birindən fərqli funksional - semantik və leksik - qrammatik özəllikləri vardır. Hətta M.İslamov öz əsərlərində əvəzliyin türk dillərindəki vəzifələrindən, onların Azərbaycan dili dialekt və şivələrdəki variantları ilə müqayisə edir (İslamov, 1986, səh. 177).

Araşdırmanın bu hissəsində müasir Azərbaycan dilində və Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən şəxs əvəzlilikləri, sual əvəzlilikləri, işarə əvəzliliklərinə baxacağıq.

Şəxs əvəzlilikləri müasir Azərbaycan dilində və Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində geniş işlənən əvəzliliklərdən biridir. Şəxs anlayışını heç bir konkretlik bildirmədən, ümumi şəkildə ifadə edən əvəzliliklərə şəxs əvəzlilikləri deyilir. Şəxs əvəzliliklərinin işlənməsində bəzi semantik xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir və şəxs əvəzlilikləri bilavasitə şəxsə işarə edir.

Şəxs əvəzlilikləri hər üç şəxsin təkini və cəmini bildirən *mən, sən, o, biz, siz, onlar* sözlərindən ibarətdir (Kazımov, 2010, səh.138). M.İslamov digər tədqiqatçılardan fərqli düşünərək şəxs əvəzliliklərini iki qrupa bölür; fəal və qeyri- fəal. I və II şəxs əvəzliliklərinin tək və cəmində olan hərəkətin, işin və.s fəal iştirakını göstərir və danışığda istifadə edilir; III şəxs əvəzliyinin tək və cəmi isə qeyri-fəal şəkildə iştirak edir və danışığda biləvasitə iştirak etməyə də bilər (İslamov, 1986, səh. 19).

Məlum olduğu kimi şəxs əvəzlilikləri ismin yerində işlənir və kim?, nə? suallarının birinə cavab verir (Tanrıverdi, 2017, səh. 259). M.Hüseynzadə şəxs əvəzliliklərini üç yerə bölür: *“Müəyyən şəxs əvəzliyi, yiyəlik şəxs əvəzliyi və qayıdış şəxs əvəzliyi”* (Hüseynzadə, 2007, səh.98). Həmçinin B.Xəlilov da müəyyən şəxs əvəzliyini digər tədqiqatçılar kimi şəxslər üzrə bölür. Yiyəlik şəxs əvəzlilikləri yiyəlik hal şəkilsisi qəbul etmiş şəxs əvəzliliklərinə -k²

şəkilçisinin artırılması ilə yaranır. Qayıdış şəxs əvəzlilikləri isə öz təyini əvəzliyinə bütün şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçisi artırmaqla düzəlir (Xəlilov, 2000, səh. 144). Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, mənsubiyyət və şəxs-xəbərlilik şəkilçiləri şəxs əvəzliyi əsasında yaranmışdır. Bəzi tədqiqatçılar şəxs əvəzliliklərinin işarə əvəzliliklərindən əmələ gəldiyini söyləmişdirlər. Belə ki şəxs və işarə əvəzliliklərinin mənasının müştərək olması fikri H.A.Baskakov tərəfindən irəli sürülmüşdür (Mirzəzadə, 1990, səh. 152). O qeyd edir: “Üçüncü şəxs əvəzliyi ilə işarə əvəzliliklərindən birinin uyğun gəlməsi təsadüf deyildir. Yəni ki bu əvəzliliklər real məzmunlu sözlərdən yaranıb, sonda isə işarə və yiyəlik əvəzlilikləri vasitəsilə şəxs əvəzlilikləri əmələ gəlib” (Mirzəzadə, 1990, səh. 152).

Şəxs əvəzliyindən danışarkən onun mənşəyi haqqında ayrı-ayrı türkoloqlar fərqli fikirlər söyləmişlər. Xüsusən də mə+n, sə+n əvəzliyi haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Bu əvəzliliklərdə *n* səsi ilə bağlı fərqli fikirlər deyilmişdir, ancaq müasir dilimizdə *n* səsi ayrılır. N.A. Baskakov və bir neçə tədqiqatçılar buradakı *n* səsini yiyəlik halın qalığı hesab edirlər (İslamov, 1986, səh.7).

Məlumdur ki, birinci şəxsi ifadə edən *mən* sözü danışanı bildirir; ikinci şəxsi bildirən *sən* sözü danışanın bilavasitə müraciət etdiyi şəxsi; üçüncü şəxs *o* isə müsahibədə iştirak etməyən şəxsi ifadə etmək üçün işlədilir.

I şəxsin tək bir qayda olaraq *mən* sözü ilə ifadə olunur. *Mən* əvəzliyinin tarixi qədim olsa da, müasir dilimizdə artıq sabitliyi ilə, xüsusilə danışiq dilində qüvvətli olduğu kimi sonralar yazıda da özünü göstərmişdir. *Mən* danışan şəxsi bildirir və Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərinin dilində də geniş şəkildə işlənmişdir:

Mən bu gecə görmüşəm der bir düşi,
Tanrı savuşdura bizdən ol işi. (58)
Şirəçi dedi: *mən* utanuram ana,
Söz degə kim, ol aytmışdı mana. (61)
Bir əcaib hallu düşdür, ey yigit,
Yusif aydır: *mən* deyim, pəs sən eşit. (62)
Züleyxa aydır: *mən* bu odi qırx bir il,
Böylə saxladım içimdə bəllü bil. (69)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində *mən* şəxs əvəzliyi geniş işlənmişdir:

Rəhm edər şol gözləriñ hər qanda bir üftadə var,
Mən fəqirəm, mən həqirəm, cümlədən miskin, qərib. (Nəsimi, 2004, səh. 27)
Mən bir qulam, ol bir ulu sultan,
Sultan ilə qul məqami xandan? (Xətai, 2005, səh. 255)

Mən nə hacət ki, qılam şərh ona dərdi-dilimi,
Qamu dərdi-dilimi yar bilibdir, bilirəm. (Füzuli, 2005, səh. 225)
Əfsus ki, yar getdi, qaldım bikəs,
Məhcurü əsir *mən* kibi heç kim iməs. (Əmani, 2005, səh. 31)
Mən mayiləm, səndən düşmənəm çaşa,
Bulut zülfə, ağ qabağa, ay qaşa. (Vaqif, 2004, səh. 69)

II şəxsin təki Azərbaycan, türk dillərinin bir çoxunda və uyğur dillərində *sən*, tatar dilində *sin* kimi işlənir (Eyvazova, 1983, səh. 55). *Sən* əvəzliyi danışanın müraciət etdiyi həmsöhbətidir. Ancaq *sən* əvəzliyi yalnız canlılara deyil, cansız varlıqlara da aid edilə bilər. Müasir dilimizdə olduğu kimi Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində də II şəxsin təki *sən* kimi işlənmişdir:

Yusif aydır: söyləyim bilgil ani,
Sevdadən ötri almışdun *sən* məni. (36)
Züleyxa dedi: Yusif, əlindən dad-dad,
Sən məni heç etmədin bir ləhzə yad. (68)
Yusif aydır: Züleyxa, *sən* xub söylərin,
Qarısın, həm yok gözlərin, ər neylərin? (69)
Sən xoçar dutma mana, mən dərtliyəm,
Get kı, yigid, *sən* mibad ah deyəm. (70)
Sən mənə haqq saymışın, ey nevcavan,
Padşah mən, *sən* vəzir-sən, bigüman. (73)
Yusif aydır bir halin var, ağladın,
Sən mənim həm uş bu canım dağladın. (79)
Sən muna şükr eylə ki, nandır gedər,
Kim sənə can dəxi mehmandır gedər. (80)

Yazılı abidələrin dilində də *sən* əvəzliyi geniş şəkildə işlənmişdir:

Nə həvasın, nə nəvasın köngülün çəngində *sən*,
Bilməzəm qandan gəlürsün hatifi-rəbbanisin. (Bürhanəddin, 2005, səh. 147)
Dedi: Axirət xatunı, *sən* bu gün
Əfv qılğil başa kim, oldum zəbun. (Xəlilov, 1988, səh. 234)
Dedim ki, *sən* anı sorma məndən,
Məndən sağa bu cavab xandan? (Xətai, 2005, s. 429)
Sən qandanü eşq zövqi qandan?
Sən qandanü dust şövqi qandan? (Füzuli, 2005, səh. 56)

I və II şəxsin cəmi olan *biz* və *siz* əvəzlilikləri digər əvəzliliklərlə müqayisədə əsaslı dəyişikliklər yoxdur. Çünki hər iki sözdə olan -z ünsürü şəxsin birdən artıq olduğunu ifadə edir. Deməli, -z ünsürü qədim zamanlarda cəmlilik əlaməti olaraq qəbul edilir (Eyvazova, 2005, səh. 58). *Siz* dedikdə ikinci şəxsin daxil olduğu digər şəxslər nəzərdə tutulur. Yəni **siz**= **sən** və **o** yaxud da **onlar**. *Siz* əvəzliyi demək olar ki, iki məqamda istifadə edilir; şəxsin çoxluğunu bildirir və ya bir nəfərə hörmət etmək məqsədilə işlədilir. *Biz* dedikdə birdən artıq şəxslər nəzərdə tutulur və üslubi səciyyə daşıyaraq təvazökarlıq anlayışını bildirir. *Siz* əvəzliyi haqqında bir çox tədqiqatçıların maraqlı fikirləri vardır. K.Y.Martinskaya *siz* əvəzliyinin yaranma formasına münasibət bildirir: “*Siz müraciət forması rus dilinin təsiri ilə SSRİ dillərinin bir çoxunda geniş yayılmışdır. Modelin rəsmiləşməsi qrafik forması da doğrudur. Sonralar isə bu müraciət forması yazılı ədəbiyyatda çoxdan özünü göstərməyə başlamışdır*” (Tanrıverdi, 2017, səh. 261). Bu faktları bir neçə müəlliflər arqumetləşdirir və öz fikirlərini bildirirlər. Onlar yazır : “*M.Kaşğarının türklər öz aralarında yaşlı, hörmətli adamlara sən yox, siz deyirlər. Son olaraq M.F Axundov əsərlərində bu modelin açıq və təkmil formada özünü göstərdiyini göstərir*” (Tanrıverdi, 2017, səh. 262). *Biz* əvəzliyinə baxdıqda isə M.Kaşğarının “Divan”ı və Azərbaycan yazılı abidələrin dilində geniş işlənmişdir.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *siz* və *biz* əvəzlilikləri digər əvəzliliklər kimi geniş işlənmişdir:

Onlar aydır: olsayduq *biz* xanım,
 Dağə düşərdük qamu, ey sultanım. (42)

Sevəni sevmək gərək canlar canı,
 Gəl *bizi* sev çünki sevməzsən anı. (43)

Sən çün bizdən gizlər isən yüzini,
 Ol xatunlara dedi şah: söyləyin,
Siz gəvahlıqə haqq verin, haqq eyləyin. (64)

Züleyxa aydır: ilətün anda *siz* məni,
 Başəd ola bir kərə görüm anı. (67)

Biz təmam oxşatduq imdi sözünü. (88)

Yusif aydır: *siz* peyğəmbər olasız,
 Pəs rəvamı, böylə işlər qılasız. (88)

Dedi: *siz* qandan gəlersiz, ey cəvan,
Siz kimin oğlusuz edin bəyan. (75)

Bunlar aydır: sultanım, *biz* satmaduq,
 Qurt yedi, *biz* ana heç əl qatmaduq. (87)

Dedi: oğlanlər. buna hörmət qılun,
Siz dəxi mən tək anun qədrin bilün. (18)
Pəs dedilər: bu işə tədbir görək,
Biz gərək yer üzrə, ya ol bir gərək. (17)

I və II şəxsin cəmi olan *biz* və *siz* əvəzlilikləri yazılı abidələrin dilində geniş şəkildə işlənmişdir:

Atanız *sizi* anja veribəndir
Quzum dəxi nə der, bir görəyin der. (Dastani-Əhməd Hərami, 2004, səh. 85)
Cümləniz həm bir qapudan *siz* girməniz,
İkin-ikin hər qapudan giriş imdi. (Qisseyi-Yusif, 2004, səh. 139)
Andan ol xacə dəxi oğlumu acısından *bizə* gəlüb tabe' oldı. (Zərir, 2022, səh. 133]
Siz ərəb yügrüklərisiz. Haman bir kəzdən cüstliklə həmlə edüb göz açdurmaңыз, yetişüb aralarına girəsiniz. (Zərir, 2022, səh. 21)
Andan bərü ki eşqün odına yaxılmışız,
Bazarı boz, şəha, *bizi* bazari sanmağı! (Bürhanəddin, 2005, səh. 141)
Yüz igirmi il keçər dövrü-zəman,
Biz öləndən sonra ola ol əyan. (Xəlilov, 1988, səh. 181)
Dedilər ki, səkiz uçmaq sirr olubdur zahidə,
Pərdəsiz nur anda gördük cənnətül-mə'vayı *biz*. (Xətai, 2005, səh. 110)
Gəldi tuşumuzgə — dedi bir qonaq,
Aytdı: gərəkdür *bizi* ağırlamaq. (Əmani, 2005, səh. 187)
Ay ağalar, *sizə* bir ərz eyləyim:
Bu gün qar yağıbdır, dizə çıxıbdır. (Vaqif, 2004, s. 381)

Müasir Azərbaycan dilində I və II şəxslərin cəmi bəzən də cəm şəkilçisi qəbul edə bilər: *bizlər*, *sizlər*. Ancaq Q.Kazımova görə bu hal əvəzlikdə xüsusi məna çalarının yaranmasına səbəb olur. Bu zaman çoxluq deyil, konkretlik ifadə olunur (Kazımov, 2010, səh. 139) Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərinin dilində *sizlər* əvəzliyi bir dəfə, *bizlər* əvəzliyi isə üç dəfə işlənmişdir:

Həm yenə *sizlər* gəlin, buğda alın,
Sağ səlamət dönübən evə varun. (76)
Onlar aytdı: andan ötri *bizləri*,
Birimizi saxlagil qoygil ani. (83)
Pəs necə *bizlər* bu işə dözəvüz,

Ya cahanda necə diri gəzəvüz? (17)
Dedilər Malik, bu quldur *bizlərə*,
Qaçub özin çahə salmış gizlənə. (27)

III şəxsin cəmi- Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *onlar* şəxs əvəzliyi də işlənmişdir:

Onlar aydır: olsayduq biz xanım,
Dağə düşərdük qamu, ey sultanım. (42)
Onlar ayıtdı: andan ötri bizləri,
Birimizi saxlagil qoygil ani. (83)
Onlar aydır: xoş müsəlmandır özü,
Həm səni çok sordu bizdən ol özü. (76)
Yusif oldəm bir kağız göndərdi həm,
Onların önində qoydular o dəm. (87)
Xidmət üçün *onları* şaxlar idi,
Həm olar haqdaş haqqın haqlar idi. (66)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində də III şəxsin cəmi olan *onlar* əvəzliyinə rast gəlirik:

Onlar dilərdi kim, həmlə edələr,
Bunu qıynağılə yırtıb didələr. (Dastani-Əhməd Hərami, 2004, səh. 75)
Eşq əhli əgər əqlini devşürə biləydi,
Onlar dəxi öz başına bir millət olaydı. (Bürhanəddin, 2005, səh. 186)
Şin – Şəhid oldu olar kim, Həq yolunda öldülər,
Qəm yeməz *onlar* ki, bildi həqdir ona qanbəha. (Nəsimi, 2004, səh. 216)
Qabaqları yığıb qaşları çatdı,
Gətirib *onları* dəryaya atdı. (Fədai, 2004, səh. 50)

Nümunələrdən göründüyü kimi şəxs əvəzlilikləri Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində geniş şəkildə işlənmişdir. Ancaq III şəxsin təki olan *o* əvəzliyi istisnadır. Yəni müasir Azərbaycan ədəbi dilində geniş işlənən *o* əvəzliyi “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənməyib.

Bildiyimiz kimi şəxs əvəzliliklərinin hallanması da hər üç şəxsə bir- birindən fərqlidir. Belə ki bu hallanma birinci və ikinci şəxs əvəzliliklərində fərqlənir və yiyəlik halda özünü göstərir. Müasir Azərbaycan dilində istisna hal kimi meydana gələn *mən* və *biz* şəxs əvəzliyi yiyəlik halın şəkilsisi olan -ın⁴ yox, -im qəbul edir. Bu barədə M.Məmmədli yazır: “*Mən və biz şəxs əvəzliliklərinə əlavə olunan -im və ya in şəkilsisinə tədqiqatçıların münasibəti müxtəlifdir. M.Şirəliyev “Bakı dialekti” əsərində əvəzlilərə artırılan şəkilsiləri mənsubiyyət, “Azərbaycan*

dialektologiyası nın əsasları” kitabında yiyəlik hal şəkilçisi hesab edir” (Məmmədli, 2019, səh. 208). Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində də belə hallara rast gəlmək mümkündür:

Vay müsibət, vay *bizim* qardaşımız,
Vay gedübən gəlməyən yoldaşımız. (23)
Vay yazuq *bizim* bu miskin başumuz,
Munda cümlə qare imiş sirmimiz. (79)
Sultan aydır: ol kim, ey qızım,
Elimizdə, şəhrimizdə yok *bizim*. (31)
Yəqub aydır: Yusifim, şahim *mənim*,
Qandə getdün yarı-həmrahim *mənim*? (23)
Gəldi Züleyxa dayəyə aydır: e yar,
Etməyür Yusif *mənimlə* kar-zar. (36)
Yusif aydır: ey qarı Yusif *mənəm*,
Bu çilov *mənimdir*, iştə bu *mənəm*. (67)

M.Məmmədli yazır: “*B.Serebrennikov və N.Hacıyeva “mənim” və “bizim” əvəzliliklərindəki - im şəkilçisini mənsubiyyət, A.N.Kononov isə yiyəlik hal şəkilçisi kimi izah etmişlər. M.İslamov birinci şəxs əvəzliliklərinin hallanma prosesində qəbul etdiyi - im və - in şəkilçilərini ətraflı şərh etmiş, - in şəkilçisinin qədim yiyəlik hal şəkilçisindəki nq səsinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəldiyini göstərmişdir. Orxon - Yenisey abidələrində də mən və biz əvəzlilikləri yiyəlik halda - in şəkilçisi ilə işlənmiş- dir*” (Məmmədli, 2019, səh. 209).

M.Məmmədli hallanma haqqında yazır: “*Hallanma prosesində birinci şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halda qəbul etdiyi əlaməti mənsubiyyət, digər əvəzliliklərə əlavə olunan formanı isə hal şəkilçisi adlandırmaq doğru deyildir. Qədim türk yazılı abidələrində, müa- sir türk dillərində, o cümlədən şivələrimizdə mən və biz əvəzliliklərinin yiyəlik halında işlənən - in hal şəkilçisi olub və - im formasından qədimdir*” (Məmmədli, 2019, səh. 208).

Məlum olduğu kimi şəxs əvəzlilikləri isim kimi hallana bilir. Amma isimlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət budur ki, əvəzliliklərin qeyri-müəyyən yiyəlik və təsirlik hallarında işlənməməsidir (Müasir Az.dili, 2023, səh. 180). Qeyri- müəyyən hallarda işlənə bilmədiyinə görə II növ təyini söz birləşməsinin tərəfi ola bilmir. Amma digər hallarda müasir Azərbaycan dilində necədirsə, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində də elədir.

Təkcə üçüncü şəxsin cəmi yox, ikinci şəxs də cəm şəkilçisi qəbul edə bilir. Bizlər, sizlər nəinki biz və sizə nisbətən şəxslərin sayının çoxluğunu bildirmir, əksinə, biz və sizə nisbətən daha az şəxs təsəvvür edilir. *Biz və siz* cəm şəkilçisi qəbul etdiyi zaman müəyyən qrup şəxsləri xüsusiləşdirmək, onları başqalarından ayıraraq nəzərə çarpdırmaq vəzifəsi daşıyır (Mirzəzadə,

1962, səh. 155). Bu halda isə şəxs əvəzlilikləri isimləşərək ismin yerində işləyə bilər. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində bunu daha dəqiq görmək mümkündür:

Pəs necə *bizlər* bu işə dözüvüz,
Ya cahanda necə diri gəzəvüz? (17)
Dedi: xanım, gecə-gündüz ağlar ol,
Bizlərin həm könlimizi dağlar ol. (46)
Həm yenə *sizlər* gəlin, buğda alın,
Sağ səlamət dönübən evə varun. (76)

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, şəxs əvəzlilikləri isim kimi hallandığı kimi qoşmalarla da işləyə bilər və bir sıra maraqlı xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Şəxs əvəzliyinin qoşmalarla işlənməsi müasir dilimiz üçün işlək olduğu kimi Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində və yazılı abidələrin dilində də işləkdir.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində şəxs əvəzliyinin qoşmalarla işləndiyi nümunələrə nəzər salaq:

Dedi: oğlanlar, buna hörmət qılun,
Siz dəxi *mən tək* anun qədrin bilün. (18)
Qəmlüdür *sən tək*i, qəmsiz olmaz ol,
Ol sənirləndir ki, sənsiz olmaz ol. (47)
Ayıtdılar: Yusif nədən sevməz sənə,
Xandə vardır *sən kimi* canlar sənə? (43)
Gördilər bir-birin *onlar çün* o dəm,
İkisi dəxi özündən getdi həm. (81)

Yazılı abidələrin dilində əvəzliliklərin xüsusən də müəyyən şəxs əvəzlilikləri qoşmalarla işlənməmişdir:

Bulmayam *sən tək* necə arar isəm,
İki aləm xalqını arar isəm. (Bürhanəddin, 2005, səh. 695)
Mişki-Çin avarə olmuşdur vətəndən *mən kimi*,
Qansı şuxun, bilməzəm, zülf-pərişanın sevər. (Füzuli, 2005, səh. 108)
Avçısı olmuşam *sən tək* maralıq,
Xəyalımdan çıxmaz hərgiz xəyalıq. (Vaqif, 2004, səh. 41)

Nümunələrdən məlum olduğu kimi yalnız Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində deyil, digər müəlliflərin əsərlərində də şəxs əvəzliliklərinin bütün növlərinə rast gəlmək mümkündür. Ancaq III şəxsin təkinin şəxs əvəzliyi olan o şəxs əvəzliyinə əsərlərdə təsadüf

edilmir. İstisna hal kimi Məddahın “Vərqa və Gülşah” əsərində o şəxs əvəzliyinə rast gəlmək mümkündür:

Fərhad öldürdü özün eşqində ortağ görcəyin,

Hansı aşıqdir ki, o, eşqində zillət çəkməyib? (Məddah, 2005, səh. 135)

Sual əvəzlilikləri ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən eyni şəkildə araşdırılmışdır. Bu əvəzliliklər, əsasən, isim, sifət, say, zərfi əvəz edir və əşya, hadisə haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Deməli, şəxsi, əşyanı, əlaməti, kəmiyyəti, hərəkəti müəyyən etmək üçün işlədilən əvəzliliklərə **sual əvəzlilikləri** deyilir (Kazımov, 2010, səh. 167). **Sual əvəzlilikləri** əsas nitq hissələrinin suallarıdır.

Dilçilər işarə əvəzlilikləri və **sual əvəzlilikləri** arasında genetik əlaqələr olduğunu göstərirlər. B.Bunt yazır ki, ibtidai dillərdə işarə əvəzliliklərindən **sual əvəzliyi** kimi də istifadə edilmişdir, lakin xüsusi intonasiya ilə qurulmuşdur (İslamov, 1986, səh. 111).

Q.Kazımova görə **sual əvəzlilikləri** **sual cümlələrini** yaradan əsas vasitələrdən biridir. Onların məzmunu isə mətnin əvvəlki cümlələrinə əsasən aparılır, cümlədə adı çəkilməyən şəxsi və yaxud əşyanı, əlaməti və hadisələrinin adlarını, miqdarını, keyfiyyətini, yerini aydınlaşdırmaq üçün işlədilir (Kazımov, 2010, səh. 167). M.Hüseynzadəyə görə **sual əvəzlilikləri** şəxs əvəzlilikləri kimi eyni cümlə daxilində heç bir nitq hissəsini tamamilə əvəz edə bilmir, yəni bunların işləndiyi cümlədən sonra ikinci cümlə cavab cümləsi olmalıdır ki, orada **sual əvəzliliklərinin** yerini tuta bilən bir söz olsun (Hüseynzadə.M, 2007, səh. 110). M.İslamova görə Azərbaycan dili dialekt və şivələrdə işlənən **sual əvəzlilikləri** müasir dillə müqayisədə daha çoxdur (İslamov, 1986, səh. 111).

A.İ.Zaretski **sual əvəzliliklərinə** belə tərif verir: “*Danışanın nitqində deyil, dinləyənin cavabında konkretləşən əvəzliliklərə **sual əvəzlilikləri** deyilir*” (İslamov, 1986, səh.163).

Deməli, **sual əvəzliliklərinin** əsas vəzifəsi odur ki, onlar dinləyicinin cavabında qeyri-**sual** məzmunlu sözlə əvəz edilir. Ancaq elə məqamlar da var ki, **sual əvəzlilikləri** ritorik suallardan istifadə olunduğu zaman qarşıya **sual** qoyulmur.

Müasir Azərbaycan dilində işlənən **sual əvəzliliklərinin** bir qismini sadalayaq: kim, nə, hansı, hara, necə, haçan, neçə, nə qədər, nə vaxt və.s

Verilən cavabın mahiyyətindən asılı olaraq **sual əvəzlilikləri** iki qrupa bölünür:

1.Substantiv səciyyəli **sual əvəzlilikləri**: kim? nə?

2.Atributiv səciyyəli **sual əvəzlilikləri**: hansı? necə? (Müasir Az.dili, 2023, səh. 187).

Tədqiqatçılar yazır: “*Sual əvəzliliklərin törəmələrini nəzərə almasaq dilimizdə digər əvəzliliklərə nisbətən **sual əvəzlilikləri** azdır. Ancaq bu fikrin əksinə olaraq F.Zeynalov **sual***

əvəzliliklərinin digər sual törəmələrindən ayırmağın vacibliyini göstərir” (Müasir Az.dili, 2023, səh. 187).

Kim sual əvəzliyi insan məfhumu və yaxud insan təsəvvürü verən əşya ilə bağlıdır. *Kim* sual əvəzliyinin özünəməxsus spesifik üslubu və xüsusiyyətləri vardır. Araşdırmalara görə deyə bilərik ki, *kim* sual əvəzliyi türk dillərinin hamısında işlənir və ancaq insanlara aid edilir (Müasir Az.dili, 2023, səh.188).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *kim* sual əvəzliyi geniş şəkildə işlənmişdir. Nümunələrlə fikrimizi əsaslandıraraq:

Qansı dağlara sənünçün varayım,
Qurt yeməmiş səni *kimdən* görəyim? (25)
Aydır idi: ey diriğa, neyləyim?
Kimsənəm yoq mən *kimə* arz eyləyim? (37)
Dedi: bəglər, bilməzəm nolasıdır,
Başımıza *kim* nələr gələsidür? (58)
Yoxsa *kim* de kor qarı yar istəyə?
Yaxud çoban qış günü qar istəyə. (69)
Dedi: bu bir nəkbət işdür oldu der,
Yoxsa böylə dünyada *kim* gördü der? (74)

Kim sual əvəzliyi Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində geniş işləndiyi kimi XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində də işlənilib:

Adəm ayıtdı: “Qorquyı könjüldən *kim* gidərür?” (Zərir, 2022, səh. 181)
Bəndə(n) qutlu *kim* ola olur? (Zərir, 2022, səh. 72)
Bizə anğıl, səni böylə *kim* yaratdı?
Bunun kibi görklük cəmal *kim* düzətdi? (Qisseyi-Yusif, 2004, səh. 93)
Ol gəncə ki bən irdüm anı *kim* bilisərdür?
İlla, məgər ol kişi ki, irmiş ola gəncə. (Bürhanəddin, 2005, səh. 523)

Nə sual əvəzliyi əşyanın keyfiyyətini aşkara çıxarmaq üçün işlədilir. R. Eyvazova görə *nə* sual əvəzliyi necə, nə cür sual əvəzlilikləri ilə sinonimdir (Eyvazova, 2005, səh. 63). *Nə* sual əvəzliyi barədə H.Mirzəzadə qeyd edir: “*Ədəbi materialların dilindən məlumdur ki, XIV və XIX əsrlərdə nə əvəzliyi necə məqamında işlənmişdir*” (Mirzəzadə, 1990, səh. 189). *Nə* sual əvəzliyinin etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Məsələn N.Hacıyeva yazır: “*Nə sual əvəzliyinin rekonstruksiyasının çətindir və protürk ilində heç bir söz “n” ilə başlaya bilməz*” (Mirzəzadə, 1990, səh. 189). *Nə* sual əvəzliyi xəbərlik şəkildə qəbul edə bilər.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *nə* sual əvəzliyinə nəzər salaq:

Həq muni ibrət yəradubdur dedi,
Yoxsa aydur bu, *nə* adamdır dedi? (42)
Səndən ilər ki, neçələr var idi,
Bağ gör imdi sən ölən kim, *nə* var? (59)
Bax gör axır halları *nədür*?
Qəbr içində məskən olmuş, yeri dar. (59)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində işlənən *nə* sual əvəzliyinə nəzər salaq:

Yemədiñ verdi maña yüz miñ bəla,
Yeyər olsam, kim bilür ki, *nə* qıla? (Xəlilov, 1988, səh. 132)
Munca cövr etdiñ maña, namehribanlıqdan *nə* sud?
Öldürməndən sonra, ey can, mehribanlıqdan *nə* sud? (Xətai, 2005, s. 383)

Bəzən *kim* və *nə* sual əvəzlilikləri soruşana məlum olmayan əşyanı aşkar etmək üçün nəzərdə tutulur. Yəni nitq ünsiyyəti təcrübəsində elə ola bilər ki, əşya artıq aşkar olunub, ancaq onun keyfiyyətləri naməlumdur (Mirzəzadə, 1990, səh. 182).

Hansı sual əvəzliyi substantiv xassəyə malikdir və digər əvəzlilərə nisbətən Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənməmişdir. *Necə* sual əvəzliyi isə atributiv xüsusiyyətə malikdir və hansı sözü ilə sinonim cərgə əmələ gətirə bilər. *Necə* sual əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir, həmçinin də hallanmır.

“Yusif və Züleyxa” əsərində *necə* sual əvəzliyi dörd dəfə işlənməmişdir:

Pəs *necə* bizlər bu işə dözəvüz,
Ya cahanda *necə* diri gəzəvüz? (17)

Sən bilürsən ey həbibim, neyləyim?
Xaliq əmrin mən *necə* tərkləyim? (37)

Necə uğramış o səyyadə, ya rəb ol,
Necə tapmış qurt anın cisminə yol? (56)

Necə sual əvəzliyi yazılı abidələrin dilində də işlənməmişdir:

Bu sənə qızlıq olur, halumuz *necə* olur? – dedilər. (Zərir, 2022, səh. 259)
Qonışdı yıldızum bu gecə yenə ay ilə,
Zührə ayax dutan kişiye *necə* ayılə?! (Bürhanəddin, 2005, səh. 101)
Kölüğüm axsar, Mədinə sarı, *necə* gedəyim? (Şühədanamə, 2019, səh. 387)

Deməli, sual əvəzlilikləri ya müasir dildə olduğu kimi işlənir, ya da fonetik dəyişikliyə məruz qalır. Ancaq bəzən sual əvəzlilikləri və nisbi əvəzliliklər qarışdırılır, çünki tərkib etibarilə nisbi əvəzliliklər sual əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Sual əvəzliliklərinin həm sual, həm nisbi mənə daşması onlara mənə və qrammatik cəhətdən fərqlilik verir. Nisbi mənə daşıyarsa, sual məzmunundan tamamilə uzaqlaşır. Əsas fərq odur ki, sual cümlələrindəki sual əvəzlilikləri, yəni özündən sonra cavab tələb edən əvəzliliklər sual əvəzlilikləridir. Belə ki mənşə etibarilə sual əvəzliliklərindən ibarət olub, sual bildirməyən, tabeli mürəkkəb cümlədə bağlayıcı vasitə kimi işlənən əvəzliliklərə nisbi əvəzlilik deyilir (Kazımov, 2010, səh. 173).

Belə əvəzliliklərə morfologiyada nisbi əvəzlilik, sintaksisdə isə bağlayıcı söz yazırlar. Bağlayıcı sözlər adətən budaq cümləni baş cümləyə bağlayır və budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir. Bu termin qrammatikada çox geniş işlədilir. Bağlayıcı söz qarşılıq bildirən sözlərlə işlənir. Ancaq bağlayıcı sözlə köməkçi nitq hissəsi olan bağlayıcılar arasında çox fərq var. Əsas fərq budur ki, bağlayıcı cümlə üzvü olmadığı halda bağlayıcı söz cümlə üzvü ola bilər. Ancaq mənşə etibarilə sual əvəzliliklərindən ibarət olduğu üçün formaca da onlardan fərqlənir.

Nisbi əvəzliliklər sintaksisdə öyrənilir. Müasir Azərbaycan dilində ən çox işlənən nisbi əvəzliliklər: kim ki, hər kim, necə ki, nə qədər ki və.s. Deməli, nisbi əvəzliliklərin əsas funksiyası tabeli mürəkkəb cümlənin formalaşması və növlərini müəyyən etməkdir. Ə.Xəlilov yazır: “*Əvəzliyin bu növü, bir tərəfdən sual məzmunu ilə, digər tərəfdən isə nisbi söz məzmunu daşıyır*” (Kazımov, 2010, səh. 156). Nisbi əvəzliliklərə fikir versək görərik ki, çox zaman əvəzliliklər *ki* ədatı və *hər* sözü ilə birləşə işlənir. Ancaq sual əvəzliliklərindən fərqli olaraq, nisbi əvəzliliklər cümlə daxilində sual bildirmir:

Ayıtdı:ani kim abarmış oğri der,
Hər kim isə eylə ani doğri der. (16)
Kim, bu dünya fanidir, dövrən ötər,
Hər necə kim gəlsə yetər kəndə tar. (59)
Necə ki, cəht etdi qurtara anı,
Çarə bulmadı ana yandı canı. (18)
Yusif aydır: Züleyxa, buyruq nədür?
Hər neçə kim mal gərək al, ye, otur. (68)

S.Əlizadə qeyd edir: “*Sual əvəzliliklərin nisbi əvəzliliklərə çevrilməsi prosesi Azərbaycan dilinin əvvəlki dövrlərinə aiddir və bu prosesin XVI əsr yazı dilində geniş vüsət alması ədəbi dilin qrammatik quruluşunun təkamülünü göstərən mühüm amillərdəndir*” (Əlizadə, 1985, səh. 46). Bu fikrə əsasən XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində işlənən nisbi əvəzliliklərə nəzər salaq:

Kimsənədən xəbər almadı hərgiz.

Necə kim istədi, bulmadı hərgiz. (Dastani-Əhməd Hərami, 2004, səh. 93)

Fərhad öldürdü özün eşqində ortağ görcəyin,

Hansı aşiqdir ki, o, eşqində zillət çəkməyib? (Məddah, 2005, səh. 135)

Gözüm kibi cam olmaya məclisdə, nigara,

Ki, *necə ki* dökə meyi, dər dəm tola qarşu. (Bürhanəddin, 2005, səh. 73)

Kim ki səvsə, nəstə əsirgəməz ol,

Belə nişə dersən, ey divanə qul. (Xəlilov, 1988, səh. 140)

Ey deyən kim, aqıləm, divanə xoş gəlmək gərək!

Kim qılur lafi-hünər, meydanə xoş gəlmək gərək! (Xətai, 2005, səh. 114)

Nə qədər kim anı yerə gömdürürlərdi, yer anı qəbul etməyüb daşra bıraxurdu.

(Süleymanov, 2019, səh. 181)

Deməli, nümunələrdən aydındır ki, nisbi əvəzlik sual əvəzliliklərindən yaranmışdır. Ancaq araşdırmalara görə bu əvəzliliklər bir- birindən fərqlidir.

Belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, sual əvəzliyi müasir Azərbaycan ədəbi dilində geniş şəkildə işlənsə də, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində geniş işlənməmişdir. Ancaq digər yazılı abidələrin dilində “Yusif və Züleyxa” əsərinə nisbətən çoxluq təşkil edir.

İşarə əvəzlilikləri adətən nitqdə əşyaların yerləşməsinə üç əsas planda müəyyən etmək olar: 1) ən yaxın plan; 2) danışandan bir az uzaqda olan plan; 3) daha uzaq plan. Bu planların ifadəsindən ötrü ulu türkcə xüsusi əvəzlik əsaslarından istifadə etmişdir (Serebrenikov, Hacıyeva, 2002, səh. 173). M.Hüseynzadəyə əsasən işarə əvəzliyi mənşə etibarilə şəxs əvəzliliklərindən qədim olub müxtəlif zaman və məkan sərhədində yerləşən predmetləri göstərmək üçün işlədilir və həmin predmetləri konkretləşdirən əlamətləri ümumi şəkildə ifadə edir (Hüseynzadə, 2007, səh. 107).

İşarə əvəzlilikləri şəxsin, əşyanın adını əvəz etmədən onlara işarə edən əvəzliliklərə deyilir. İşarə əvəzlilikləri əvəz etmə yox, işarə etmə məqsədi daşıyır. İşarə əvəzlilikləri digər əvəzliliklərdən fərqli olaraq heç bir nitq hissəsini əvəz etmir, yalnız başqa nitq hissələrinə işarə məqsədilə işlədilir (Kazımov, 2010, səh. 175). Türk dillərindəki faktlara əsasən işarə əvəzlilikləri əvvəllər mənaca konkret varlıqlarla, bir tərəfdən bədən üzvləri ilə, digər tərəfdən məkani anlayışlarla

əlaqədar olmuşdur. Bu mənə yaxınlıqlarının izləri, məsələn altay dilində qalmaqdadır (Kazımov, 2019, səh. 158).

Deməli, işarə əvəzlilikləri tarixi baxımından digər əvəzliliklərdən daha qədimdir. Türk dillərində işarə əvəzliyi heç bir nitq hissəsini əvəzləmədən isimlərin əvvəlində işlənərək onu sifət kimi əlamət və keyfiyyətinə görə yox, başqalarından ayırmaq üçün müəyyənləşdirir (Kazımov, 2019, səh. 139). A.M.Şerbak yazır: *“İşarə əvəzliyinin əsas iki semantik cəhətinin (zaman və məkan) sərt olduğunu və tədqiqatçı məkan münasibətində iki əlamətin- uzaq və yaxın, zaman münasibətində isə haqqında bəhs olunan vaxtın indiki zamana münasibətinə edilən işarə və barəsində əvvəl danışılana işarə cəhətinin olduğunu qeyd etmişdir”* (Kazımov, 2019, səh. 130).

Ümumiyyətlə, işarə əvəzliyinin köməyi ilə subyekt və danışan şəxs istədiyi, nəzərdə tutduğu əşyanı, əlaməti, hadisəni başqalarından ayırır və diqqətini ona cəlb edir. İşarə əvəzliyinin köməyi ilə danışılan vaxtdan əvvəl söhbətin nədən getdiyinə və gələcəkdə isə nədən gedəcəyinə diqqəti yönəltmək mümkündür.

Müasir ədəbi dilimizdə və Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən işarə əvəzlilikləri bunlardır: *O, bu, elə, belə, həmin(haman)*. İşarə əvəzliliklərinin sayca az olmasına baxmayaraq işləkliyi və daşdığı vəzifələrə görə əvəzliyin digər növlərindən daha zəngindir. Bu əvəzlik ya başqa əvəzliliklər kimi müxtəlif nitq hissələrinin yerinə işlənərək əvəz edir, ya da isimlərdən əvvəl gələrək onları təyin edir. Bu zaman isə işarə əvəzlilikləri heç bir nitq hissəsini əvəz etmir. Əsas nitq hissələrindən biri olan sifətlə və sayla oxşar cəhəti onların suallarının eyni olmasıdır. Lakin burada işarə əvəzliliklərinin fərqli cəhəti özünü göstərir. Yəni işarə əvəzliliklərinin hamısı eyni suala cavab verə bilmir. Belə ki sifətlər isimləri keyfiyyət və əlamət cəhətdən, saylar kəmiyyətcə təyin etdiyi halda, işarə əvəzlilikləri onları müəyyənləşdirmək, ayırmaq cəhətdən təyin edir. Ancaq işarə əvəzliliklərinin təyin etdiyi sözlər istənilən hala düşə bilər. İşarə əvəzlilikləri sifəti əvəz edə bilər. Q. Kazımov yazır: *“Sifətlər müəyyən bir konkret əlaməti, keyfiyyəti bildirir, işarə əvəzlilikləri isə yalnız aid olduğu sözə işarə edir və onu müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir”* (Kazımov, 2010, səh. 152).

İşarə əvəzliyi olan o əvəzliyi şəxs əvəzliliklərinin III şəxsin təki ilə eynidir, ancaq şəxs əvəzliyi kimi birbaşa hallana bilmir. Quruluşları eyni olsa da, bir-birilərindən fərqlənirlər. Əvvəla demək lazımdır ki, şəxs əvəzlilikləri mübtəda rolunda çıxış edir və nəinki Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində, hətta digər ədiblərin əsərlərində də o şəxs əvəzliyinə rast gəlmək mümkündür. O işarə əvəzliyi isə cümlədə təyin rolunda çıxış edir. Nəinki Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində, digər müəlliflərin əsərlərində də işlənmişdir.

Deməli, işarə əvəzlilikləri sözləri ümumi və ya qeyri-müəyyən şəkildə əvəz edir, yaxud da sadəcə olaraq onlara işarə edir. Bu əvəzlik hətta türk dillərində çox qədimlərdən işlənmiş və indi də işlənən söz qrupudur. *O* və *bu* işarə əvəzlilikləri türk dillərində də işlənir, hətta Azərbaycan dilindəki kimidir.

Bu əvəzliyini türk dilləri ilə müqayisə etsək, görərik ki, *bu* əvəzliyi danışana görə yaxında olan və bir qədər əvvəl xatırlanan canlı və ya cansız varlıqlara işarə etmək məqsədilə işlədilir. Bu eynən müasir Azərbaycan dili üçün də səciyyəvidir.

“Yusif və Züleyxa” əsərində də kifayət qədər *bu* işarə əvəzliyinə rast gəlmək mümkündür:

Ta ki, bilsün, munca il zindani mən,
Çəkmişəm nahəq dəxi *bu* zülmi mən. (64)
Al məni, sən iş *bu* sözü söyləmə,
Ver muradım, məni məhrum eyləmə. (69)
Ayıtdı: ey ər iş *bu* Yusif cadudur,
Sal ani zindanə, zindan yerüdür. (43)
İş *bu* işdən həqq sana versin aman,
Bu məhəbbət möhnəti olur bəkəran. (55)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində işlənən *bu* işarə əvəzliyinə nəzər salaq:

Bu qul bəndən bək comərddür. (Zərir, 2022, səh. 96)
Köksümi çak eyləyib gırgil dili-tarikimə
Bu pozuq viranəni abad qılsan, vəqtdir. (Kişvəri, 2004, səh. 22)
Xatunı dedi: – Ey kişi, nədə idi ki, *bu* gecə gecrak evə gəldün?
(Şühədanamə, 2019, səh. 363)
Getgil gerü, məndən üz ümidi,
Bir özgədən istə *bu* kilidi. (Məsihi, 2005, səh. 54)

İşarə əvəzlilikləri cəm şəkilçisini qəbul etdikdə isimləşə bilir. İsimləri təyin edərkən yalnız işarə məzmununa malik idisə, ismə aid şəkilçilər qəbul etdikdə artıq başqa nitq hissələrinin xüsusiyyətlərini daşımış olacaq. Ancaq bunu da qeyd etmək olar ki, yalnız *bu* işarə əvəzliyi “Yusif və Züleyxa” əsərində isimləşmiş şəkildə verilmişdir. Bir neçə nümunə ilə fikrimizi əsaslandırmaq:

Dedi: oğlanlər, *buna* hörmət qılun,
Siz dəxi mən tək anun qədrin bilün. (18)
Gördi ki *bunlar* yalan söylər həman,
cümləni saldı gözdən o zəman. (25)

Yusifə əmrən dilənci dedilər,

Mən *bunların* quliyəm de dedilər. (27)

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi işarə əvəzliyi olan *bu* əvəzliyi ismin hal şəkilçilərini qəbul edərək isimləşmişdir.

O işarə əvəzliyi də nisbətən, yaxud çox uzaqda olan və xeyli əvvəllərdə xatırlanan əşyalara, canlılara işarə edir. O işarə əvəzliyi şəxs əvəzliyi ilə müqayisədə cümlədə, fikrimizcə, yalnız təyin rolunda çıxış edir və əsərlərdə, hətta əsas mövzumuz olan Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində o işarə əvəzliyi hansı? sualına cavab verir:

Gecə yetdi anasi gorinə ol,

Özini saldı o şütürdən yerə ol. (28)

Dərd ilə ol ikisi ağlaşdı çok,

Vay o dərdə kimsənin dərmanı yok. (29)

Necə uğramış o səyyadə, ya rəb ol,

Necə tapmış qurt anın cisminə yol? (56)

Bildilər kim, Züleyxa imiş işbu həm,

Salmış ani o halə ənduhi-qəm. (68)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində işlənən o işarə əvəzliyi:

Boynuna taxdı bir ip bütün o dəm,

Sovuruban ilətdi, satdı o dəm. (Xətai, 2005, səh. 66)

Keyik tək Kişvəri səhraya düşdi,

O şol çeşmi-ğəzalın həsrətindən. (Kişvəri, 2004, səh. 86)

Qılğıl məni həm səvabə daxil.

Hər gün gəlübən o binəvadən. (Məsihi, 2005, səh. 254)

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi *bu* işarə əvəzliyindən əlavə *elə* və *belə* işarə əvəzliliklərinə də rast gəlmək mümkündür. Bu əvəzliliklər yalnız üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməklə hallana və cəmlənə bilər (Hüseynzadə, 2007, səh. 109).

Elə və *belə* işarə əvəzlilikləri həm sifətin, həm də zərfin yerində işlənə bilər. Bu əvəzliliklər isimdən və yaxud isimləşmiş hər hansı sözdən əvvəl gəlirsə, sifəti əvəz edir. Məsələn:

Bolluğ olur yeddi il *elə* bikam,

Yeddi ildən həm gələ aclıq tamam. (62)

Ey diriğa, düşmüşəm dildən dilə,

Oni *belə* sevəni nola kim bilə. (41)

Elə və *belə* işarə əvəzliliklərin sifəti əvəz etməsi yazılı abidələrin dilində də eynidir:

On qarındaş *belə* qəvlə razı oldu,
Şəmun anda qalmaqlığa boyun verdi. (Qisseyi-Yusif, 2004, səh. 137)
Xatirin, Məczub, mən tək cəm *elə* dildardən,
Ol qədər kim sən oni istərsən, ol istər səni! (Təbrizi, 2004, səh. 230)
Eyə bir loğma, canı edə təslim,
Qız ona eylər idi *belə* təlim. (Fədai, 2004, səh. 101)

Əgər *elə* və *belə* əvəzlilikləri feildən əvvəl işlənirsə, zərfi əvəz edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün nümunələrə baxaq:

Çün əziz ol hali *elə* gördi der,
Qayidub gəldi evinə qondi der. (32)
Beş kərə ol hal *belə* keçdi Yusif,
Qaxuban özin yerə çırpdı Yusif. (39)
Təxtü-tacü-mülki-mal getmiş yelə,
Üç kənizin saxlamışdı ol *belə*. (66)
Yusif ol dəm bir tası aldı ələ,
Bir qızıl mil həm anınlan ol *belə*. (87)

Elə və *belə* əvəzliliklərin zərfi əvəz etməsi XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində də eynidir:

Görmədi durdu Mehri yerdən uru,
İki həsrətlər *belə* qavuşdular. (Mehri və Vəfa, 2005, səh. 48)
Ədəmdən ol vücuda *belə* gəlür,
Çü aləm ansuzun heydən görülməz. (Gülşəni, 2012, səh. 70)
Əvvəl kəndi-kəndiñ tanı,
Sonra *elə* nəzər eylə. (Xətai, 2005, səh. 347)

Araşdırmalar nəticəsində Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *elə* və *belə* işarə əvəzliliklərinə çox az təsadüf edilir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilimizdə geniş işlənən “həmin” (haman) işarə əvəzliyi Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənməyib.

Deməli, işarə əvəzlilikləri Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində eyni şəkildə işlənmiş, həmçinin də digər dövrlər də eyni şəkildə mövcud deyil. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, *o* və *bu* işarə əvəzlilikləri digər əvəzliliklərə nisbətən daha işləkdir. Fərq ondadır ki, *bu* sözü danışanın mikromühitinə, *o* isə kənara işarə edir. Bu xüsusiyyət *elə* və *belə* işarə əvəzliliklərinə də aid edilir.

3.2. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər, təyini əvəzliliklər, qayıdış əvəzliliklər

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər tədqiqatçılar tərəfindən fərqli təriflərlə izah edilmişdir. Qeyri- müəyyən əvəzlik cümlədə konkret olmayan şəxsin, əşyanın adının əvəzinə işlənir.

Q.Kazımova görə əvəzliyin bu növündə sual əvəzliyi ilə müəyyən edə biləcəyimiz şəxs, əşya, əlamət cavab cümləsində aydınlaşsa da, qeyri-müəyyən əvəzlik özünü göstərə bilmir və naməlum qalır (Kazımov, 2010, səh. 147). Qeyri- müəyyən əvəzliliklərin hamısı hallana bilir və əsərlərdə də öz əksini tapmışdır. Ancaq bir nüans da vardır ki, qeyri- müəyyən əvəzliliklər cəmlənmir. Qeyri- müəyyən əvəzliliklərin əksəriyyəti kim, nə, bir, kəs, hər tipli bir sıra sözlərin müxtəlif köməkçi söz, ədat və şəkilçilərlə birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. S.Əlizadə qeyri-müəyyən əvəzliliklərini mənasına görə iki qrupa ayırır: “1. *Topluluq bildirənlər*. 2. *Təklif bildirənlər*” (Əlizadə, 1985, səh. 47).

Q.Kazımov əsasən Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən əvəzliliklərin əksəriyyəti sual əvəzliliklərinə *isə* qoşması və ya bu qoşmanın qısa forması olan *-sə-nin* əlavəsi ilə düzəlir. Ancaq bu, qeyri-müəyyən əvəzliliklərin əmələ gəlməsinin yeganə üsulu deyildir (Kazımov, 2017, səh.184). Əvəzliliklərin bu növü bəzən inkar əvəzlilikləri ilə birlikdə işlədilir, bəzən də əvəzliliklərin ayrı-ayrı növləri kimi qeyri-müəyyən əvəzlik və inkar əvəzliyi adı altında verilir. Bəzən qeyri-müəyyən əvəzlik və inkar əvəzliyi bir-birinə oxşasalar da onların özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki qeyri-müəyyən əvəzlik bir qrupda birləşən, şəxsi, əşyanı məlum olmayan hər hansı birini ifadə edir. Nisbi əvəzliliklər isə bu halları inkar edir. Qeyri-müəyyən əvəzliliklərin yaranma yolları yuxarıda göstərdiyimiz kimi müxtəlifdir.

“**Kim** sözü *şəkilcə* heç bir dəyişikliyə uğramadan qeyri-müəyyənlik mənası ifadə” edir (Müasir Az. dili, 1980, 185).

Yusif çün anlar aldı boyninə,

Kim yetüpdür adəm oğlu oyninə. (18)

Çoq şükür həqqə ki, gördüm mən səni,

Kim muradımə yetirdi ol qəni. (26)

Kim sözü -i şəkilçisi qəbul edərək qeyri-müəyyən şəxs ifadə edə bilər. (Müasir Az. dili, 1980, səh. 185). Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, *kimi* qeyri-müəyyən əvəzliyi köməkçi nitq hissəsi olan qoşma ilə omonimdir və Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənmişdir:

Yəqub aydır: oğluma qəsd etdiniz,

Həm ani Yusif *kimi* nist etdiniz. (84)

Gürbə *kimi* qurdu qovarlar idi,

Dutuban anınlə oynarlar idi. (18)

Nümunədə işlənən *kimi* bənzətmə mənası bildirən qoşmadır və Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *kimi* qeyri-müəyyən əvəzlik işlənməmişdir.

R.Eyvazova görə heç inkar ədatı ilə düzələn *heç kimi* əvəzliyi qeyri-müəyyən əvəzlikdir (Eyvazova, 2005, səh. 71). Ancaq Q.Kazımov *heç kimi* əvəzliyini nisbi əvəzlik qəbul edir. Q.Kazımov yazır: “Əşyaya məxsus əlamətin olmadığı və qeyri-real olduğunu bildirən əvəzlilərə inkar əvəzliləri deyilir” (Kazımov, 2010, səh. 150).

S.Əlizadə yazır: “*Qeyri-müəyyənlik əvəzlilərinin tərkibində heç inkar ədatının fəal iştirakı ilə əmələ gələn mürəkkəb əvəzlilər, eyni zamanda, inkar əvəzlilərini təmsil edir*” (Əlizadə, 1985, səh.48).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *heç kimi* əvəzliyi bir dəfə işlənmişdir.

İllah sirrin kimsəyə faş etmədi,

Heç kimi ol sirrə sirdaş etmədi. (25)

İnkar əvəzliləri isimləri də əvəz edə bilər və Q.Kazımov yazır: “*Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilərlə inkar əvəzliləri biri təsdiq, digəri inkar məna ifadə etsə də, mənacə yaxın əvəzlilərdir*” (Kazımov, 2010, səh. 151).

R.Eyvazova görə **kimsə** əvəzliyi şəxsiyyəti məlum olmayan ümumi şəkildə işlənən, *kim* və *isə* sözünün qısa forması ilə birlikdə işlənərək qeyri-müəyyən əvəzliyini əmələ gətirir (Eyvazova, 1983, səh. 70). S.Əlizadə isə bunu təklik, hissə bildirən əvəzlilərə daxil edir. Müasir dildə olduğu kimi tarixən ədəbi dildə də çox işləkdir (Müasir Az.dili, 2023, səh.200).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *kimsə* əvəzliyinə nəzər salaq:

Çünki dövlət bəndəyə versə xuda,
Kimsə ani eyliyə bilməz cüda. (19)
Kimsə dutmədi sözünü, getdilər,
Özləri öz bildügin həm etdilər. (20)
Dedilər: bilmiş Misr eli muni,
Kimsə bilməz sağınurduq bil anı. (78)

Kimsə qeyri-müəyyən əvəzliyi hallanır və mənsubiyyətə görə də dəyişə bilir (Müasir Az.dili, 2023, səh. 200). Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində belə hallara rast gəlmək mümkündür:

İllah sirrin *kimsəyə* faş etmədi,
Heç kimi ol sirrə sirdaş etmədi. (25)
Dərd ilə ol ikisi ağlaşdı çox,
Vay o dərdə *kimsənin* dərmanı yok. (29)
İlla ki *kimsəyə* sirrin söyləməz,
Razın öz könlündən özgəyə deməz. (56)

Y.Seyidov *kimsə* və *kim isə* əvəzliyini fərqləndirir. Kim isə formaları iki sözdən ibarət olduğu halda *kimsə* əvəzliyi bütövlükdə yeni məzmun almış və sadələşmişdir (Müasir Az.dili, 2023, səh.200). *Kim isə* əvəzliyinə Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində bir dəfə rast gəlirik:

Ayıtdı: ani kim abarmış oğri der,
Hər *kim isə* eylə ani doğri der. (16)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində işlənən *kimi* və *kimsə* qeyri-müəyyən əvəzliliklərinə baxaq:

Dəxi sair bəglər, *kimi* solda, *kimi* qəlbə turub hər canibi qaplamışlar idi.
(Zərir, 2022, səh. 118)
Öylə kim ədlüñ zərər rəsmiñ götürdü mülkdən,
Ehtiyat üçün gərəkməz *kimsəyə* divarü dər. (Füzuli, 2005, səh. 218)

Dilbərüñ heybətindən böylə zəif oldumü zar,
Kimsə görkəymü mənüm kibi pərişanü nizar? (Süleymanov, 2019, səh. 331)

Hər kişi hər şey ki sevdi, onu behtər istədi,
Kimi təxti, *kimi* taci, *kimi* əfsər isətdi. (Vaqif, 2004, səh. 404)

Qeyri-müəyyən əvəzlik kimi *hamı*, *hamısı*, sözləri də çıxış edir, lakin bu əvəzlik Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində bir yerdə işlənmişdir:

Anlar aydır: Züleyxadandır bu günah,
Züleyxa iqrar etdi özü *hamını* agah. (64)

Hər təyini əvəzliyi *bir* sayı ilə işlənərək qeyri-müəyyən əvəzlik əmələ gətirir (Müasir Az.dili, 1980, səh. 188). *Hər biri* əvəzliyi Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində geniş işlənir:

Böylə ün salub o quşlar saz idi,
Hər biri yüz nalan avaz idi. (16)
Gəldilər Züleyxaya qıldılar səlam,
Hər biri bir növiylə bil, ey qulam. (41)
Çün Yəhuda gəldi ani gördilər,
Hər birisi getdi, ani qoydilər. (23)
Dedi: bunlar on iki qardaş idi,
Hər birisi bir-birindən baş idi. (87)

Hər kim, *hər nə* qeyri-müəyyən əvəzlilikləri də müasir dilimizdə müşahidə olunur və bu əvəzliliklər də digərləri kimi hər təyini əvəzliyi ilə şəxs bildirən sözlərin yanaşı işlənməsi yolu ilə yaranır:

Hər nə keçmişdi ol dəm tas dedi,
Həm bular ol tas çin söylər dedi. (88)
Çün gələsidir yolunda hər nə var,
Hər nə gəlir, bil əcəldəndür, e yar. (59)
Bu iki işi *hər kim* dutsa anda,
Yetər bu mənzilə iki cahanda. (73)

H.Mirzəzadə *biri* əvəzliyini qeyri-müəyyən əvəzlik olaraq götürmüş və iki tərkib hissədən ibarət olduğunu yazır: miqdar sayı olan *bir* ilə üçüncü şəxs şəkilçisi *i*-nin birləşməsi ilə yaranmışdır (Mirzəzadə, 1990, səh. 124). *Kimi* qeyri-müəyyən əvəzlik ilə müqayisə etsək *biri* əvəzliyində ümumilik məhdud olur (Mirzəzadə.H, 1990, s. 124).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *biri* qeyri-müəyyən əvəzliyi geniş işlənmişdir:

Dedi: rəxtimin *birin* verün haman,
Sətri-övrət eyləyim mən bir zaman. (20)
Yusif aydır: onsunuz ki, mündadur?
Anlar aydır: on birüz *birisi* andadur. (75)

Bin Yusif, *biri* Qurtdur, bir Qan,
Çağıruram Qurt, Qan deyüb, ey cavan. (82)
Biri aydır: ol gələn oğlan bizə,
Sürtdi əlin ol bizim arxamizə. (84)

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində qeyri- müəyyən əvəzliliklərin hallanması müşahidə olunur. “Yusif və Züleyxa” əsərində olduğu kimi digər XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində qeyri-müəyyən əvəzliliklərə rast gəlmək mümkündür:

Qorqut ata Oğuz qövminün müşkilini həll edərdi. *Hər nə* iş olsa, Qorqut ataya tanışmayınca işləməzlərdi. (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 2)
Rə'yətə xoşdur ki, şah ədl eyləyə,
Hər kimi görürsə, iyü söyləyə. (Mehri və Vəfa, 2005, səh. 75)

Lütfi-ilah, eyləgəy tanla tamuqdin xilas,
Hər kimi göydü bu gün hirqət ilən nari-hicr. (Əmani, 2005, səh. 37)

Müxtəlif əsərlərdən qeyri-müəyyən əvəzliliklər dilimizdə çoxluq təşkil edir. Kontekstdən asılı olaraq qeyri-müəyyən əvəzliliklər hallanaraq müxtəlif formalara düşə bilər. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər demək olar ki, hamısı müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir. Amma yazılı abidələrin dilində digər əvəzliliklərə nisbətən o qədər də zəngin deyil.

Təyini əvəzliliklər digər əvəzliliklərdən fərqlənir. Bizcə, təyini əvəzliliklər müasir ədəbi dilimizdə ən çox rast gəlinən əvəzliliklərdəndir. Təyini əvəzlik cümlədə isimlərdən əvvəl gələrək onları təyin etməyə xidmət edir (Kazımov, 2010, səh. 175). Türk dillərində belə əvəzliliklər əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət və.s ifadə edən leksik vahidləri əvəz edir və ya onlara işarə edir. Dilçilik ədəbiyyatında bəzi dilçilər təyini əvəzlilikləri “*kvantor*” adlandırırlar. Kvantor isə bütün vahidləri ehtiva edən kəmiyyət xarakteristikasıdır və bir qayda olaraq qeyri-müəyyən sayda obyektı bildirir (Müasir Az.dili, 2023, səh. 193).

Türkoloqlar təyini əvəzliyə ümumiləşdirici əvəzlik yazırlar. Türk dillərində təyini əvəzlilikləri iki qrupa bölmək olar: “1.*Toplu əvəzliliklər* 2.*Ümumiləşdirici əvəzliliklər*” (Kazımov, 2019, səh. 187).

Azərbaycan dilində təyini əvəzliliklərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və əvəzliyin digər mənə növlərindən fərqlənir. Çox zaman təyini əvəzliyi “ümumi əvəzlik” adı altında qeyd edirlər (Müasir Az.dili, 2023, səh. 193). M.Hüseynzadə digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq təyini əvəzlik deyil, təyin əvəzliyi adını verib. O yazır: “*Təyin əvəzliyi isimlərdən əvvəl gələrək, onları təyin edir*” (Hüseynzadə, 2007, səh. 114). Q. Kazımov şəxsə, əşyaya, hadisəyə kəmiyyət, əhatə dairəsi baxımından işarə edən əvəzliliklərə təyini əvəzlik yazır.

Təyini əvəzlilər *öz, bütün, hər, hər bir, filan, eyni, bəzi* sözlərindən ibarətdir (Kazımov, 2010, səh. 156). Öz təyini əvəzliyi şəxs şəkilçisi qəbul edərsə, qayıdış əvəzliyinə daxil edilir və əsas fərq də ondadır ki, şəxs bildirmirsə, şəxsə görə təsriflənmirsə onda təyini əvəzlidir. Tədqiqatçılar təyini əvəzliyi türkoloji ədəbiyyatda ümumiləşdirici əvəzlilik, bəzən də qayıdış-təyin əvəzlilik adlandırırlar (İslamov, 1986, səh. 175).

B.Xəlilov digər tədqiqatçılar kimi öz əvəzliyini də təyini əvəzlilik olaraq götürmüşdür. Fikrimizcə, öz əvəzliyini təyini əvəzlilik götürmək doğrudur. Şəkilçisiz işlənən öz sözü başqa təyintlərdən fərqlənir. Belə ki öz təyini əvəzliyi digər təyintlərdən ona görə fərqlənir ki, birlikdə işləndiyi obyekt yalnız bir cəhətdən şəxsə görə təyin edir və obyekt, subyekt konkretləşdirir.

H.Mirzəzadə yazır: “*Öz təyini əvəzlilik təyin olunan obyektin xüsusiyyəti subyektin bilavasitə özü ilə bağlıdır*” (Mirzəzadə, 1990, səh. 124). Deməli, öz əvəzliyi atributivlik, təyinedicilik münasibəti bildirən digər sözlər kimi substantivləşə bilər. Öz əvəzliyi Ə.Tanrıverdiyə görə qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrin dilində öz işləkliyi ilə seçilir (Tanrıverdi, 2017, səh. 270).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən öz təyini əvəzliyinə baxaq:

Kimsə dutmədi sözünü, getdilər,
Özləri öz bildügin həm etdilər. (20)
Yəqubun gorxanəsi andə idi,
Yusifin öz anəsi andə idi. (28)
Öz əlinlə özün etdin sən anı,
Neyləyim mən zar edürsən sən məni. (48)
İlla ki kimsəyə sirrin söyləməz,
Razın öz könlündən özgəyə deməz. (56)
Çünki öz görxanəsinə gəldi ol,
Bir-iki firiştə andə gördi ol. (92)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində işlənən öz təyini əvəzliyinə nəzər salaq:

Qara polat öz qılıcum əlümə alayınmı? (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 13)
Ol ərəbi öz suçunu tövbə qıldı,
Adaqların yerə qoydı, nicat oldu. (Qisseyi-Yusif, 2004, səh. 109)
Yəhuda ağlamağa düşdi və Yusifi qucağlayub dedi: “Ey qərdaşın canı, ər kimi ol və öz işünə Tanrıya həvalə et”. (Şühədanamə, 2019, səh. 92)
Gəminün sükkanı, yəni yügəni ufandı, gəminün içindəki xəlayiq candan əl yudılar və hər kimsə öz halına heyran və sərgərdan qaldılar. Mən başum dizüm üstə qoyub uyumış idüm. (Süleymanov, 2019, səh. 231)

Yer gögü gög yer gərək, mə'kusi-sədrü astan,

Öz yerində cabəca əglənsə hər alvü dun. (Təbrizi, 2004, səh. 198)

Aydınlaşdırmaq olar ki, öz əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmirsə təyini əvəzlikdir. Q.Kazımova əsasən demək lazımdır ki, öz sözü təyin kimi müstəqilliyə malik deyildir. Ya müəyyənlik bildirən, ya da qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olur və aid olduğu üzvlə cümlənin bir üzvü olur (Kazımov, 2010, səh. 143).

Bütün, hamı, eyni, hər kimi təyini əvəzlilər ümumilik bildirir və cəm şəkilçisi qəbul elə bilmir.

Hər təyini əvəzlik digər növlərdən maraqlı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. *Hər* sözü isimlərdən əvvəl gələrək onları təyin edir və qrammatik əlamətlərdən biri də morfoloji dəyişikliyə uğramamasıdır. Bu əvəzlik ayrıcalıq, seçmə bildirmə çalarını da bildirir (Müasir Az.dili, 2023, səh. 194). *Hər* sözü bəzən zaman mənası da bildirə bilir (hər zaman). H.Mirzəzadə bu əvəzliyin mənşəcə fars dilindən gəldiyini qeyd edir (Mirzəzadə, 1990, səh. 178).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *hər* təyini əvəzliyinə nəzər salaq:

Ol adın hörmətiçün bil dedi,

Hər sözün vardır, qəbul qılğıl dedi. (72)

Yenə nemət gəldi *hər* ikisi der,

Hər iki qardaş böylə gəldi yiyər. (79)

Bəzən *hər* təyini əvəzliyi *bir* sözü ilə birlikdə işlənə bildiyini göstərirlər (Mirzəzadə, 1962, səh. 178). Yəni *hər biri* ifadəsi hallana bilir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *hər biri* əvəzliyinə nəzər salaq:

Böylə ün salub o quşlar saz idi,

Hər biri yüz nalan avaz idi. (16)

Çünki anlar bir saət oturdilər,

Hər birinin önünə gətürdilər. (42)

Gəldi quşlar, gök yüzindən yetdilər,

Hər biri bir ətmək alub getdilər. (53)

Dedi: bunlar on iki qardaş idi,

Hər birisi bir-birindən baş idi. (87)

Digər yazılı abidələrin dilində işlənən *hər* təyini əvəzliyinə nəzər salaq:

Hər birisi əsrüyübən gecələr. (Mehri və Vəfa, 2005, səh. 48)

Dök cama sürahi qanın əsirgəmədin ki,

Hər qul qula səcdə qıla, ol qülqülə qarşu. (Bürhanəddin, 2005, səh. 73)

Kim mən' edisər Rövşəniyi Yarın əvindən,

Hər evə girər, Rövşəni üçün yasağ olmaz. (Rövşəni, 2003, səh. 374)

Həqq cəməliydi aña *hər* dəm qida,

Ancılayın aşiqə canlar fəda. (Xəlilov, 1988, səh. 143)

Yaxası yaxa dolu lölöi məknunə dəyər,

Müxtəsər *hər* ətəyi bir ətək altunə dəyər. (Vaqif, 2004, s. 412)

Ancaq bəzi türkoloqların fikrincə *hər* təyini əvəzliyi sual əvəzlilikləri ilə birlikdə işləmə və təyini əvəzlik əmələ gətirə bilər. Bəziləri isə bunun qeyri-müəyyən əvəzliliklərə aid edirlər (Müasir Az.dili, 1980, səh. 178). Bizcə, belə hallarda *hər biri* əvəzliyini təyini yox, qeyri-müəyyən götürmək lazımdır. Ancaq tədqiqatçılar qeyd edir ki, *hər* sözü həm təyini əvəzlik, həm qeyri-müəyyən əvəzlik, həm də nisbi əvəzliliklərin əmələ gəlməsində iştirak edir (Müasir Az.dili, 1980, səh. 178). Deməli, təyini əvəzlik mənsubiyyət, kəmiyyət və xəbərlilik şəkilçisi qəbul edə bilmir, cümlədə müxtəlif sintaktik vəzifə daşıyaraq onları təyin edir.

H.Mirzəzadə *filan* əvəzliyini qeyri-müəyyən əvəzlik olaraq götürmüşdür (Mirzəzadə, 1990, səh.125). Amma Q. Kazımov *filan* əvəzliyini təyini əvəzlik olduğunu və qeyri-müəyyən şəkildə konkretlik bildirdiyini göstərmişdir (Kazımov, 2010, səh. 157). *Filan* əvəzliyi əşya və obyektin qeyri-müəyyən olduğunu bildirir. Müasir ədəbi dilimizdə tez-tez işlədilən *filan* əvəzliyi yazılı abidələrin dilində az işlənmişdir. İstər cansız, istərsə də canlı isimlərdən əvvəl gələrək təyin vəzifəsində işlənir. *Filan* əvəzliyi Ə.Tanrıverdiyə görə qeyri müəyyən əvəzlilikdir. O yazır: “*Filan əvəzliyi yazılı abidələrin dilində az təsadüf olunur, ancaq filan əvəzliyi müasir Azərbaycan dilində təyini əvəzlik olaraq sabitləşmişdir*” (Tanrıverdi, 2017, səh. 272). Ancaq *filan* əvəzliyi haqqında Y.Seyidov yazır: “*Əvəzlik qeyri-müəyyən şəxsə ifadə edir, konkret şəxsə işarə etmir, haqqında danışılan şəxsin adını gizli saxlamağa çalışır*” (Tanrıverdi, 2017, səh. 275).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində isə *filan* əvəzliyi bir dəfə işlənmişdir:

Anlar aydır: həm anı, sevdə dutar,

Bir neçə gündən *filan* yerdən ötür? (67)

Bütün təyini əvəzliyi isimlərdən əvvəl gəlir və onları təyin edir. *Bütün* əvəzliyi təyin etdiyi sözlə birlikdə hallana bilir. Bu zaman hal şəkilçisi təyin etdiyi sözə əlavə olunur və *bütün* əvəzliyində heç bir dəyişiklik olmur. Bu əvəzlik həm ümumilik, həm də təyinedici xüsusiyyətə

malikdir. Tədqiqatçılara görə *bütün* əvəzliyi oğuz qrupuna aid bütün sözlərdə işlənmişdir (Müasir Az.dili, 2023, səh. 196). Bu əvəzliyin digər maraqlı xüsusiyyəti odur ki, heç bir morfoloji xüsusiyyətə malik deyildir.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində isə *bütün* təyini əvəzliyi az işlənmişdir:

Bu fəraqı çün eylərdi ol xatun,
Ah dutardı yer yüzün, ərşi *bütün*. (49)
Boynuna taxdı bir ıp *bütün* o dəm,
Sovuruban onu satdı o dəm. (66)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində işlənən *bütün* təyini əvəzlik:

Avrat əlin əlinə çaldı, qaravaşa söylədi. Qaravaş çıxub qapuçıya söylədi.
Otuz iki dişdən çıxan *bütün* orduya yayıldı, “Bəkil atdan düşmüş, ayağı
sınmış” deyü. (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 242)
Qanı bir əhdü peymani *bütün* yar?
Qanı bir qövli gercək toğri dildar? (Nəsimi, 2004, səh.335)
Düyün oldu, *bütün* xublar yığıldı,
Gəlmədi bir bizim gülbədən gəlin. (Vaqif, 2004, səh. 80)

Bəzi əvəzliyi isimlərin qarşısında işlənərək təyini əvəzlik rolunda çıxış edir. Bu əvəzlik birbaşa atributiv xüsusiyyət daşıyır və təyin vəzifəsində çıxış edir. Əgər mübtəda və tamamlıq vəzifəsində çıxış edərsə, mütləq isimləşməlidir. Təyini əvəzliyin digər növləri kimi *bəzi* əvəzliyi də hallana və cəmlənə bilmir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində isə *bəzi* təyini əvəzliyi iki yerdə işlənmişdir:

Bəzi rəvayi söylədi ki, sultanın,
Xəzinəsini cümlə çəkdilər anın. (35)
Bəzi söylər andan ötri kim dedi,
Bir gün ol Yusif öziylən söylədi: (89)

Demək olar ki, əsərdə təyini əvəzliliklərin sayı çox azdır. Müasir Azərbaycan dilində işlənən *eyni* təyini əvəzlik Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənməmişdir. Ancaq digər yazılı abidələrin dilində təsadüf edilir. İşlənməməyinə səbəb, bircə, yazıcının öz üslubundan irəli gəlir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində geniş işlənən təyini əvəzliliklər Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində geniş işlənməmişdir. Gördüyümüz kimi müxtəlif müəlliflərin əsərlərində təyini əvəzliliklər daha çox işlənmişdir.

Qayıdış əvəzliyi tarixi qrammatikada şəxs əvəzliyinin bir növü sayılaraq hər üç şəxsin həm təkində, həm də cəmində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilər. Azərbaycan dilində yalnız isimləri deyil, isim yerində işlənən əvəzlilikləri də əvəz edən, subyektə dəqiqləşdirən və ya özü

subyekt kimi çıxış edən əvəzliyə qayıdış əvəzliyi deyirlər (Kazımov, 2010, səh.164). Qayıdış əvəzliyi digər əvəzlilərdən həm formasına, həm də işlənmə yerinə görə fərqlənir.

“Bu əvəzliyin qayıdış əvəzliyi adlanması təsadüfi deyil, çünki həqiqətən haqqında danışılan şəxs və əşyaları bir növ dəqiqləşdirərək onlara işarə edir” (Müasir Az. dili, 1980, s.169)

Q.Kazımov yazır: *Qayıdış əvəzliyi “öz” sözünün əksərən mənsubiyyət şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə düzəlir*” (Kazımov, 2020, səh. 164). Tarixi qrammatikaya da nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycan dilində qayıdış əvəzliyi öz təyini əvəzliyinə mənsubiyyət şəkilçiləri olan -üm, -ümüz, -ün, -ünüz, -ü şəkilçiləri artırmaqla düzəlir. Daha da konkretləşdirsək *özüm* birinci şəxsin təkinin, *özümüz* cəminin, *özün* ikinci şəxsin təkinin, *özünüz* ikinci şəxsin cəmini, *özü* üçüncü şəxsin təki və *özləri* üçüncü şəxsin cəmini ifadə edir.

“Qayıdış əvəzliyi şəxslə bağlı olduğu üçün ona görə tədqiqatçılar onu şəxs əvəzliyinin bir növü kimi baxırlar. Öz sözü isə qədimdə leksik mənası olmuş və türkoloji ədəbiyyatda əsas, mahiyyət, özək kimi mənaları ifadə etdiyi barədə fərqli fikirlər irəli sürülmüşdü” (Müasir Az. dili, 1980, səh. 169).

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, qayıdış əvəzliyi bəzən mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir və obyektə subyektin eyniliyini göstərə bilir (Müasir Az. dili, 1980, səh. 170).

Elə məqamlar vardır ki, qayıdış əvəzliyi həm cümlənin bir üzvü yerində, həm də müstəqil söz kimi işlənə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçıların bəziləri qayıdış əvəzliyinə bəzən də qayıdış-şəxs əvəzliyi yazırlar. Bunu belə deməkdə məqsəd odur ki, qayıdış əvəzliyi müstəqil işlənərək şəxs əvəzliliklərini əvəz edir.

Belə ki M.Hüseynzadə ayrıca olaraq qayıdış əvəzliyini qeyd etmir və şəxs əvəzliyinə daxil edir. B.Xəlilov da öz təyini əvəzliyinə bütün şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçisi artırmaqla qayıdış şəxs əvəzliyi düzəldiyini qeyd edir. Öz əvəzliyi hətta xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək cümlədə xəbər ola bilər. Ancaq bu hal Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində təsadüf edilmir.

Qayıdış əvəzliyi olan öz əvəzliyinə fikir versək görürük ki, əvəzliyin ifadə etdiyi mənə və cümlədə daşdığı vəzifəsi heç bir dəyişikliyə uğramamışdır. Qayıdış şəxs əvəzliyi subyektlə birlikdə işlənir və bu zaman subyektin mənasını konkretləşdirir (Mirzəzadə, 1990, səh. 108). Belə hallarda isə cümlənin mürəkkəb üzvü olur. Qayıdış əvəzliyi Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində də geniş şəkildə işlənmişdir:

Getdi ol özündən özin bilmədi,
Dan aşınca hiç özünə gəlmədi. (23)
Gördik anı,qorxdu andan gözimiz,

Gər yenə dersən varalı *özümüz*. (86)
 Onlar aydır: xoş müsəlmandır *özü*,
 Həm səni çox sordu bizdən ol *özü*. (76)
 Onlar *özü* Yusifə qul oldular,
 Xət verübən bəndeyi-məqbul oldular. (74)
 Çün muni eşitdi dilxoş buldu ol,
 Pəs *özündən* getdi, bihuş oldu ol. (67)
 Aqıl isən qəm yemə, xoş dut dəmi,
 Peşə dutma *özünə*, şumdur qəmi. (59)

Nümunələrdən göründüyü kimi “öz” əvəzliyi müxtəlif formalarda işlənmişdir. Öz əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi artırmaqla əsərlərdə həmçinin də Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənmişdir. Mənsubiyyət şəkilçisindən əlavə olaraq nümunələrdən göründüyü kimi həm də ismin hal şəkilçisi artırmaqla da qayıdış əvəzliyi düzəlir. Deməli, qayıdış əvəzliyi digər əvəzlilər kimi hallana bilir (*özündən*, *özünə* və.s) və hal şəkilçisi qəbul etdikdə cümlədə tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Bunu nümunələrdə açıq-aydın görmək olar. Öz qayıdış əvəzliyi isimlər kimi cəm şəkilçisini qəbul edə bilir.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində belə hallara rast gəlirik:

Anların qoyunları səhradadır,
Özləri daim güdərdi andə der. (17)
 Kimsə dutmədi sözünü, getdilər,
Özləri öz bildügin həm etdilər. (20)
 Çün ikisi bir-birinə yetdilər,
 İkisi həm *özlərindən* getdilər. (91)

Öz qayıdış əvəzliyi XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində də geniş şəkildə işlənmişdir:

Zənginin *özü* göynədi ahinə,
 Şe’r aydur ağlayu Gülşahinə. (Məddah, 2005, səh. 129)
 Məcnuna *özün* yetirdi filhal,
 Rəngi ruxi-zərdi əşkdən al. (Füzuli, 2005, səh. 141)
 Bu gün dürüş *özün* üçün eyü əməl edə gör!
 Yarını mərəkələrdə behişt ola ərəsət! (Nəsimi, 2004, səh.87)

Yazılı abidələrinin dilində işlənən əsərlərdən göründüyü kimi qayıdış əvəzliyi də digər əvəzlilər kimi geniş işlənmişdir. Deməli, öz əvəzliyi müasir Azərbaycan dilində də eynilə işlənmiş və artıq dilimizdə sabitləşmişdir. Qayıdış əvəzliyi olan öz əvəzliyi yazılı abidələrlə

yanaşı türk dilində də işlənmişdir. Hətta Yenisey abidələrində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.(öz yerim, öz elim, öz kümüş bodunum).

Ümumiyyətlə, öz əvəzliyi XIII əsrdən müasir dövrümüzə kimi mövcud olan əsərlərin dilində işləndiyini geniş şəkildə müşahidə edirik. Öz sözü dilimizdə milli mənşəli söz kimi tarixən yaşamış və orijinallığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Bu bölmənin yekunu kimi deyə bilərik ki, əvəzliliklərin möxtəlif növləri eyni şəkildə yox, müxtəlif şəkillərdə göstərilmişdir. Yəni əvəzliliklərin hər biri müasir dövrümüzə uyğun olsa da, bəziləri digər dövrlərdə işlək olmamışdır. Əvəzliliklərin bəzi növləri əsərlərdə çox işlənmiş, bəziləri isə yox dərəcəsindədir. Bizim əsas mövzumuz olan Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində isə bu hallara daha çox rast gəlirik. Q.Kazımova əsasən demək lazımdır ki, öz sözü təyin kimi müstəqilliyə malik deyildir. Ya müəyyənlik bildirən, ya da qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda işlənərək aid olduğu sözlə birlikdə cümlənin bir üzvü olur.

FƏSİL IV. XƏTƏİ TƏBRİZİNİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” ƏSƏRİNDƏ ARXAİKLƏŞMİŞ ƏVƏZLİKLƏR

Əvəzlilər müstəqil bir nitq hissəsi olmaq etibarilə ən qədim dövrlərə aiddir. Bu və ya digər nitq hissəsini əvəz edən, müəyyən münasibət bildirən və yaxud da miqdara, keyfiyyətə, şəxsə işarə edən əvəzlilər çox geniş tətbiq sahəsinə malikdir. Daha doğrusu, onlar nitq hissələri ilə (adlarla) əlaqədar olduğundan çox işlənir və bir çox anlayışları əks etdirir. Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, bu kateqoriya olduqca mücərrəd, konkretlikdən məhrum bir qrup təşkil edir. Məsələn, mən əvəzliyi bütün I şəxsləri əhatə edə bildiyi kimi, siz əvəzliyi də bütün II şəxslərin cəmini əhatə edir və qeyri-müəyyən ümumi bir şəxs bildirir.

Dilin lüğət fonduna real anlayışlar verən sözlərlə bərabər əvəzlilər də daxil olur. Bunlar da yeni sözlərin yaranması, hər bir konkret dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Əvəzlilərə diqqətlə yanaşdıqda onların ən ümumi, həmçinin konkret varlıqlardan təcrid olunmuş, ancaq danışığ vaxtı şəxsi, əşyanı və ya əlaməti əvəz edən sözlər olduğunu görürük. Əvəzlilər əşyanı bilavasitə adlandırmır, ancaq ona işarə edir. məhz elə buna görə də onların təsir dairəsi daha genişdir. Əvəzlilərin əşyavilikdən məhrum olması ilə əlaqədar olaraq, bəzi tədqiqatçılar onların onların qrammatik əlamətlərə malik olmalarını inkar edirlər. A.Borovkov belə hesab edir ki, əvəzlilər ancaq əlaqədə, nitqdə müəyyən məzmun aldığından qrammatik cəhətdən müstəqil nitq hissəsi hesab edilə bilməz (Zeynalov, 2008, səh.150).

Əvəzlilər təyin rolunda çıxış etdikdə bu və ya digər əlamətləri ilə sifətləri xatırladır, bəzn də onlara yaxınlaşır. Lakin bu uyğunluq heç də əvəzlilərin müstəqil nitq hissəsi olmalarına mane olmur. Çünki bu nitq hissəsinin sabit semantik məzmunu, morfoloji xüsusiyyətlər və s.vardır ki, bunlara digər nitq hissələrində təsadüf edilmir.

Bizə məlum olduğu kimi Azərbaycan dilində mövcud olan əvəzlilərin inkişafı uzun müddət davam etmişdir. Əvəzlilər inkişaf edərək müəyyən araşdırmalarla bu günümüze qədər gəlib çatmışdır. Ancaq əvəzlilər özünün inkişafı ərzində ciddi dəyişikliyə uğramamışdır. Deməli, əvəzlilər müasir Azərbaycan dilində sabitləşsə də, bəzi əvəzlilərimiz ya arxaikləşmiş, ya da müasir Azərbaycan dilində artıq işlənmir. Ə.Tanrıverdi yazır: *“Türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə əvəzlilər artıq sabitləşmiş nitq hissəsi kimi çıxış edir və bu abidələrdən əvəzlilərin bir qismi müəyyən fonetik dəyişmələrlə, bir qismi isə müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənilir. Arxaikləşənlər isə azlıq təşkil edir”* (Tanrıverdi, 2017, səh. 259).

4.1. Fonetik dəyişikliyə uğramış arxaik əvəzliliklər

Tarixən yaranan əvəzliliklər həm fonetik, həm morfoloji, həm də leksik dəyişikliyə uğrayaraq yazılı abidələrin dilində, həmçinin də Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənib. Ancaq bunu da qeyd etmək lazımdır ki, fonetik dəyişikliyə uğramış arxaik əvəzliliklər üstünlük təşkil edir. Fonetik dəyişikliyə uğramış arxaik əvəzliliklər deyəndə əvəzliyin səs sistemində baş verən dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Fonetik dəyişikliyə uğramış arxaik əvəzliliklər bütün əvəzliliklərdə özünü göstərməsə də, əksər əvəzliliklərdə görmək mümkündür. Bu dəyişikliklər nəinki Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində, həmçinin də yazılı abidələrin dilində də öz əksini tapmışdır.

Fonetik dəyişikliyə uğramış əvəzliliklər aşağıdakılardır:

Bən şəxs əvəzliyi I şəxsin tək olan mən şəxs əvəzliyinin qarşılığıdır. *Mən* şəxs əvəzliyi müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənsə də, *bən* forması XIII-XVIII əsr yazılı abidələrində, həmçinin də Türkiyə türkcəsində işlənir. Tarixən mən əvəzliyi m~b səs əvəzlənməsinə uğrayaraq *bən* şəklində işlənmişdir. *Mən* əvəzliyinin *bən* formasına Azərbaycan dili dialektlərində az təsadüf edirik. Tədqiqatçılar şəxs əvəzlilikləri və işarə əvəzliliklərin bir-biri ilə əlaqəsini vurğulayırlar. Bu məsələ ilə bağlı Baskakov *men/mən* yaxud da *bən/ben* əvəzlilikləri ilə *bu/şu* işarə əvəzliliklərinin oxşar olduğunu göstərmişdir. M.İslamov göstərmişdir ki, *men*, *sen*, *ben* kimi əvəzliliklərin qarşısındakı *m*, *s*, *b* ön şəkilçilərdir (İslamov, 1986, səh. 8).

M.Məmmədli yazır: “*Şivələrin əksəriyyətində şəxs əvəzlilikləri ədəbi dil formasında yayılmışdır. Bəzi şivələrdə fərqli formalara rast gəlinir. I və II şəxslərin tək şivələrdə mən, sən (əksər şivə.), men, sen (Q., Qb.), bən (Saatlının Ağarəhimli kənd şivəsi), man, san (Zən., F., Ord.) şəklində qeydə alınmışdır. Bu formalara (men, sen, bən) qədim türk yazılı abidələrində də rast gəlinir. Men, sen əvəzlilikləri müasir Altay, qazax, Qaraqalpaq, qırğız, qumuq, noqay, Tuva, türkmən, özbək, şor dillərində, ben əvəzliyi isə türk və qaqauz dillərində ədəbi dil norması kimi sabitləşmişdir.*” (Məmmədli, 2019, səh. 207).

İ.A. Batvanov yazır: “*B ilə işlənən forma daha arxaikdir və b səsinin işlənməsinə n səsinin rolu danınmazdır* (İslamov, 1986, səh. 8). Bəzi dilçilər b~m keçidi prosesində oğuz-qıpçaq qrupu dillərinin təsiri olduğunu qeyd edirlər (Şahbazova, 2007, səh. 33). Pransi yazır: “*Azərbaycan dilindəki I şəxsin tək olan mən əvəzliyi oğuz qrupuna aiddir və qıpçaq mənşəlidir*” (Şahbazova, 2007, səh. 33). H.Mirzəzadəyə görə *b* səsi öz ilkin variantını qoruyub saxlamışdır.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *bən* əvəzliyi iki dəfə işlənmişdir:

Dərdim əksilməz mənim hiç ah ilə,

Neyləyim *bən* bu dili-gümrah ilə (54)
Mən nəgəhdən bil anı itirmişəm,
Getdi ol, *bən* böylə yalnız qalmışam (80)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində işlənən *bən* əvəzliyi:

Çü geçdüm bənligümdən *bən* sən oldum,
Dəxi nə var götür ortada hayıl. (Bürhanəddin, 2005, səh. 477)
Bən yüz dəgənək yedüm. Acımı səndən aluram”, – dedüm (Zərir, 2022, səh. 213]
Sürücəgin səni yüzü ağına,
De *bənim* əhvalımı qulağına. (Mehri və Vəfa, 2005, səh. 42)

Nümunələrdən də göründüyü kimi *bən* əvəzliyi yiyəlik hal şəkilçisi olan -ın⁴ yox, -ım⁴ şəkilçisi qəbul etmişdir. Bu hal müasir dövrümüz üçün də səciyyəvidir və istisna hal kimi qəbul edilir.

Ədəbi abidələrin dilində birinci şəxs əvəzliyinin təkisi ismin yönük halında *maña*<*baña* şəklində verilmişdir. Belə hallar hətta türk dilində də müşahidə edilir (Mirzəzadə, 1990, səh.105). Azərbaycan dili dialekt və şivələrində şəxs əvəzliliklərin müxtəlif formalılarına rast gəlmək mümkündür və bu müxtəliflik əvəzliyin hallanması zamanı müşahidə olunur. M.Şirəliyevə görə *maña* şəxs əvəzliyi müasir dövrümüzdə dialeklərdə də özünü göstərir (Şirəliyev, 2008, səh. 177). Hətta yazılı abidələrimizdə olduğu kimi türk dillərinin hamısında mən - men, sən - sen şəxs əvəzlilikləri yönük halda fonetik cildini dəyişir (mana,sana və.s) (Kazımov, 2019, səh. 138).

M.İslamova görə I və II şəxs əvəzlilikləri olan *men* və *sen* əvəzlilikləri digər əvəzliliklərə nisbətən daha qədimdir. Bu formalar türk dilləri ilə uyğundur və Qax şivələrində də bu hallara rast gəlmək olar (Şirəliyev, 2008, səh.179). Məlumdur ki, dialekt anlayışı altında dilçilikdə dilin məhdud ərazidə işlədilən növü (variantı) nəzərdə tutulur və dialekt bütün dilə xas olan əlamətlərlə yanaşı, eyni zamanda özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində həm *maña*, həm də *baña* şəxs əvəzlilikləri işlənmişdir. Əsərdə *mana* əvəzliyi geniş işlənsə də, *bana* əvəzliyinə az təsadüf edilir:

Sən *maña* vergil mədəd, ya dəstigir,
Çün *maña* qardaşlarım olmadı yar. (23)
Züleyxa aydır: gör bu oğlan netdi der,
Mən yaturdum bu *maña* qəsd etdi de. (39)
Sordu Yusif, der:nə vəqt oldu, degil,

Gün nə yerdədür *baña* bir söyləgil. (22)

Rubil aydır ki, yəlan dersəm sana,

Tanrı, peyğəmbər qənim olsun *mana*. (84)

Həmçinin də XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində işlənmiş *maña*, *baña* kimi fonetik dəyişikliyə uğramış əvəzlilərə də nəzər yetirək:

Apalaca qalqanıqı vergil *maña* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 48)

Eşqin qonuğ oldu *baña* uş bəni bəndən ilədür,

Bənüm işüm xo səhl ola, çoxları dindən ilədür (Bürhanəddin, 2005, səh. 244)

Asitanıq xakini vermən cəmi-aləmə,

Hər ayağın torpağı mülki-Süleymandır *maña* (Xətai, 2005, səh. 285)

Ya Rəb, *maña* cismü can gərəkməz,

Cananımsız cahan gərəkməz! (Füzuli, 2005, səh. 218)

Qılmağı bir göz *maña* lütfü əta,

Liykən artırdın əzabı günbəgün (Vaqif, 2004, səh. 347)

Ol həm şəxs əvəzliyi, həm də işarə əvəzliyi funksiyasında çıxış edə bilər. Üçüncü şəxsin təki olan *o* əvəzliyi tarixən *ol* şəklində işlənmişdir. Məlumdur ki, *ol* əvəzliyi XX əsrin əvvəllərinə qədər işlənmişdir. *Ol* əvəzliyi hallanarkən *o*-a əvəzlənməsi baş verir və belə əvəzlilər müasir Azərbaycan dilində işlənir.

Ol şəxs əvəzliyi zaman keçdikcə qrammatik mənadan daha çox üslubi xüsusiyyət almışdır (Müasir Az.dili, 1980, səh.172). Yuxarıda bildirdiyimiz kimi *ol* əvəzliyi həm şəxs əvəzliyi, həm də işarə əvəzliyi kimi işləyə bilər. Bunları bir-birindən ayırmaq üçün kontekstdəki mənalarına diqqət yetirmək lazımdır. M.Məmmədli yazır: “*Şivələrdə üçüncü şəxs əvəzliyinin ollar forması türk dillərinə xas qədim xüsusiyyətin izidir. Belə ki Orxon- Yenisey abidələrində, bir sıra müasir türk dillərində (Altay, qazax, Qaraqalpaq, noqay, Tuva, türkmən, xakas, şor) üçüncü şəxs əvəzliyi ol şəklində işlənir. III əvəzliyinin ol forması XIV əsrdən XIX əsrin əvvəllərinə kimi ədəbi dilimizdə norma səviyyəsində işlənmişdir. Bu formaya “ Kitabi Dədə Qorqud” abidəsində də tez- tez rast gəlinir*” (Məmmədli, 2019, səh. 207). Əgər “*ol*” şəxs əvəzliyidirsə, mütləq mübtəda, şəxs mənasında işlənəcək. Aydınlaşdırmaq üçün Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində həmçinin də digər yazılı abidələrinin dilində işlənən “*ol*” şəxs əvəzliyinə baxaq:

Getdi *ol* özündən özin bilmədi,

Dan aşınca hiç özünə gəlmədi. (23)

Ol səlam verdi çox ikram eylədi.
 Yusifi gördi və qucdi, söylədi. (25)
 Olsun *ol*, mən verim hüsnün anını,
 Ta muradi hasil ola Züleyxanı. (70)
 Yaxşı olsa agah-agah getdi *ol*,
 Yoxsa yerü-qap namu-nəngin etdi *ol*. (80)
 Mən nəgəhdən bil anı itirmişəm,
 Getdi *ol*, bən böylə yalquz qalmışam. (80)

Nümunələrdən göründüyü kimi *ol* şəxs əvəzliyi cümlənin həm əvvəlində, həm ortasında, həm də axırında gələ bilər.

Ə.Tanrıverdi yazır: “***Ol*** *şəklində işlənmə Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşğarının “Divan”ı, eləcə də XIX əsrə qədərki Azərbaycan yazılı abidələri üçün səciyyəvi olmuşdur*” (Tanrıverdi, 2017, səh.262). Fikrimizi əsaslandırmaq *ol* şəxs əvəzliyinə nəzər salaq:

Ol cəm qılur malı ki, hər yanja tağıtmaz,
 Xoca ola hər kişi ki, saçınanı dersin?! (Bürhanəddin, 2005, səh. 595)
 Gəldi *ol* bağbana, verdi altını,
 Aydır ki, başa xatun verdi bunu. (Mehri və Vəfa, 2005, səh. 44)
 Mən bir qulam, *ol* bir ulu sultan,
 Sultan ilə qul məqami xandan? (Xətai, 2005, səh. 255)

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Tanrıverdiyə görə onlar əvəzliyinin arxetipi kimi *olar* əvəzliyi işlənir. H.Mirzəzadə yazır: “*O -dan sonra bitişdirici ünsür -n və ondan sonra -lar şəkilçisi artırılır və onlar şəklində işlənir, türk dillərində isə “n” ünsürü işlənmir. Həmin dildə onlar əvəzliyi **olar** şəklində sabitləşmişdir. Bu vəziyyət Azərbaycan dilinin şifahi qolunda, xalq yaradıcılığında özünü göstərir*” (Tanrıverdi, 2017, səh.262). *Olar* əvəzliyinə Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində də rast gəlirik. Nümunələrlə fikrimizi əsaslandıraraq:

Mən yana bilmən, fəraqi-sən degil,
 İnciməsünlər *olar* bizdən degil. (55)
 Çün *olar* bu sözləri söyləşdilər,
 Cümləsi ah eyləyüb ağlaşdılar. (57)
 Pəs *olar* ol dəmdə zar ağlaşdılar,
 Ağlaşubən əl-əyağə düşdilər. (88)

Nümunələrdən də aydın olur ki, *ol* şəxs əvəzliyi şəxsi əvəz etmişdir və cümlədə mübtəda rolundadır.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilində üçüncü şəxsin cəmini ifadə etmək üçün “o” şəxs əvəzliyinə -lar şəkilçisi artırmaqla düzəlir (*onlar*). Yəni o-dan sonra bitişdirici -n, ondan sonra -lar şəkilçisi artırılır və o+n+lar nəticəsində *onlar* şəklində işlənir (Mirzəzadə, 1990, səh.107).

H.Mirzəzadəyə görə türk dillərində *ol* şəxs əvəzliyi cəm şəkilçisi qəbul etdikdə o keyfiyyətə dəyişir və *a*-ya keçir. Yəni onlar əvəzinə anlar kimi işlənir (Mirzəzadə, 1990, səh.107).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *anlar* şəxs əvəzliyinə rast gəlirik:

Anlar aydır: Yusif ola padişah,
Nökər'ölaq biz gamu. ol ola şah. (17)
Yenə *anlar* aydır: ayrı qurt yedi,
Bilməzüz ki, anı qansı qurt yedi. (25)
Yusif *anlar* qatına heç gəlmədi,
Anı qardaşları dəxi görmədi. (77)
Anlar aydır: oğurluq etdi ol,
Sultan anı dutdi, andan etdi qul. (84)

Üçüncü şəxsin cəmi olan *anlar* əvəzliyi hallana bilir və Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində geniş işlənmişdir:

Anların qoyunları səhradadır,
Özləri daim güdərdi andə der. (17)
Saldılar *anları* Yusif yanına,
Kim olar qəsd eyləmiş öz canına. (52)
Anların böylə keçərdi günləri,
Açların ərşə çıkardı ünləri. (74)
Vardı oğlan anlan devşirdi həm,
Dürlü nemət *anlara* bişürtdü həm. (75)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində *anlar* əvəzliyi geniş işlənmişdir. Nümunələrlə fikrimizi əsaslandıraraq:

Yenə *anlar* aydır: “Ayrı qurt yedi,
Bilməzüz ki, anı xansı qurt yedi”. (Xətai, 2005, səh. 25)
Ölucək gözüni *anlar* yumərlər,
İlədüb toprağə anlar gömərlər. (Gülşəni, 2012, səh. 1050)
Anlar ağlarlardı və mən sunuñ qırağında anları gözləyi gülə-gülə
yügürərdüm. (Süleymanov, 2019, səh. 239)

Ol şəxs əvəzliyi hal, kəmiyyət şəkilçiləri qəbul edərkən -l samiti düşür, o saiti a-ya keçir və özündən sonra -n bitişdirici samitini qəbul edir (Eyvazova, 1983, səh. 57). Beləliklə, *ol* şəxs əvəzliyi ismin hal şəkilçilərini qəbul edərkən belə fonetik dəyişikliyə məruz qalır: (*aña,anı, anda,andan* və.s). Tədqiqatlara görə bu xüsusiyyət bir çox türk dillərinin tarixi abidələrində öz əksini tapmışdır (Mirzəzadə, 1990, səh. 107).

Müasir ədəbi dilimizdə yiyəlik hal -ın⁴ şəkilçisi vasitəsi ilə düzəlir. Tarixən isə yiyəlik hal şəkilçisi “n” yox *velyar* “*η*” işlənmişdir. Yiyəlik hal şəkilçisi daxilində işlənən *velyar* “*η*” qərb şivələrində eynilə qalıb (Tanrıverdi, 2017, səh. 199)

Bu fikrə əsasən S.Əlizadə yazır: “*İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçilərində olduğu kimi, “sağırnun” səsi yiyəlik halın mütləq morfoloji göstəricisidir*” (Əlizadə, 1985, səh. 28). Dialektlərdə də bu səs özünü göstərir. M.Məmmədli yazır: “*η –dilarxası, sonor, cingiltili səsdir. Bu səsə velyar η, sağır η da deyilir. Türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin qədim samitlərindəndir. Yazılı abidələrdə bu samit söz ortası və söz sonu mövqelərində həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə işlənmişdir. Velyar η səsinin işlənilib-ışlənməməsinə görə şivələr iki qrupa bölünür: Birincisi, velyar η səsinin işlənmədiyi şivələr, İkincisi, velyar η səsinin işləndiyi şivələr. Buraya qərb şivələri aiddir ki, burada velyar η səsi geniş şəkildə işlənir. Qərb şivələrində η səsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə (yiyəlik hal, II şəxs mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərində) özünü göstərir. Daha sonra Velyar η səsinin saxlanması halları Şəkinin bəzi kəndlərində, Ağdaş (Kotavan, Ağzıbir, Qaradəyi), Zaqatala, Oğuz rayonları və Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunur*” (Məmmədli, 2019, səh.62). Bu hallara isə Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində rast gəlmək mümkündür. Deməli, əsərdə hallanma zamanı müşahidə edirik.

Ol şəxs əvəzliyi yiyəlik halda **anıη** şəklində işlənir:

Mən *anıη* dərindən dilbənd olmuşam,
Yanmışam mən, böylə pabənd olmuşam (90)
Pəs Bəşir bildi anasıdur *anıη*,
Ol özi bağı parəsidir *anıη* (90)
Dedi: kor oldi *anıη* iki gözi,
İlla Yusifdür dilində hər sözi (81)
Siz dutən oğlim *anıη* qardaşdır,
Uş şikəstə kölimin yoldaşdır. (86)

Ol şəxs əvəzliyi təsirlik hal şəkilçisi qəbul edərək **anı** kimi işlənir və S.Əlizadə qeyd edir: “*Heç bir yazılı mənbədə təsirlik hal formasının dodaqlanan variantına təsadüf edilmir*” (Əlizadə, 1985, səh. 29). Bu fikrimizi nümunələrlə əsaslandırmaq:

Ol qul ikən ani Haqq xan eylədi,
 Təxti-Misirə *anı* sultan eylədi (66)
 Biz *anı* gördük fəraq kar eylədi,
 Könlümüzü ol bizim zar eylədi (79)
 Gördik *anı*, qorxdı andan gözümüz,
 Gər yenə dersən varalı özümüz (86)
 Özi yazmışdı *anı* Rubil, ey yar,
 Tanıdı, utandı ağlardı zar-zar. (87)

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində yönlük hal -a, -ə şəkilçilərinin vasitəsilə düzəlik. Tarixən isə *Ol* şəxs əvəzliyi hallanarkən yönlük halda ***anə*** (vəlyar “*ə*”) şəklində işlənir:

Şah aydır: var söylə imdi sən *anə*,
 Hörmət edin yorsa *anə*, həm saña (61)
 Züleyxa aydır: at başın versin maña,
 Ta ki, yaxşı bildirim halım *anə* (67)
 Kim ki arifdir *anə* bir söz yetər,
 Ol ki, nadandır deməkdən nə bitər? (83)
 Bunlar aydır: sultanım, biz satmaduq,
 Qurt yedi, biz *anə* heç əl qatmaduq. (87)

M.Məmmədli yazır: “*Çıxışlıq halın vəlyar ə səsli forması Altay, xakas və şor dillərində ədəbi dil səviyyəsində işlənir*”. (Məmmədli, 2019, səh. 98)

Ol şəxs əvəzliyi çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edərək ***andan*** kimi işlənir:

Gördi qız ki, Yusifi *andan* alır,
 Ol cəmalından anın məhrum qalır. (15)
 Qüdrət ilə Züleyxa eşqin ol qəni,
 Aldı *andan* Yusifə verdi anı. (71)
 Hər nə gəlsə saña səndən durur,
 Sən demə məndən degil, *andan* durur. (88)
 Bəzi söylər *andan* ötri kim dedi,
 Bir gün ol Yusif öziylən söylədi. (89)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində də *ol* əvəzliyinin hallanmasına rast gəlirik:

İrağından-yaqınından bəri gəlgi! Yigitlərin zərbini görgil, *andan* ötgil! (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 41)
Anlar daxı çəri *dərüb*, borı ağırdub Qazana qarşı gəldilər. (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 301)

Əksin ləbi-lə'lün yenə bu camə geyürmiş,
Mətbu geyüribən *anı* bir camə geyürmiş. (Bürhanəddin, 2005, səh. 181)
Əbləh, – deyübən gülərdim *anə*,
Hər tə'nə ki var, qıldım *ana*. (Xətai, 2005, səh. 249)

Ol işarə əvəzliyi şəxs əvəzliyindən fərqlənir. Türkologiyada *ol* işarə əvəzliyi geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. *Ol* işarə əvəzliyinin şəxs əvəzliyindən fərqi odur ki, uzaqda olan hər hansı bir əşyanı göstərmək üçün istifadə edilir (Mirzəzadə, 1990, səh. 111).

Müasir dilimizdə işlənən o-nun qədim forması sayılır və təxminən XX əsrə qədər dilimizdə işlək olmuşdur. Göründüyü kimi ol~o işarə əvəzliyi mənə və vəzifə etibarilə elə ciddi dəyişikliyə uğramamışdır (Mirzəzadə, 1990, səh. 111).

Deməli “*ol*” işarə əvəzliyi şəxs əvəzliyindən fərqli olaraq işarə məqsədilə işlənir və cümlədə təyin rolunda çıxış edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *ol* işarə əvəzliliklərinə baxaq:

Yəqubun *ol* dəmdə oldi gönlü şad,
Oldu könlü həm anıq qəmdən azad (18)
Dedilər gəlin deyəli,ey əxi,
Yəqubə ki,gəlsin *ol* Yusif dəxi (18)
Ol zəmanda qurt adam yeməz idi,
Bu sözi anlar dəxi deməz idi (18)
Çünki gördü *ol* Yusif bu işləri,
Bivəfa olmuş anə qardaşları (19)
Çün qəbul etdi Yahuda *ol* sözi,
Vardı qardaşların yanınə həm özi (20)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində işlənən *ol* işarə əvəzliyi:

Gəldik, *ol* kim, dolduran topdur, dəpidincə yerindən örü durdı, əlin-yüzün yumadan obanın *ol* ucından bu ucına, bu ucından *ol* ucına çarpışdırdı, quv quvaladı, diq diqlədi, öylədəncə gəzdi. (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 9)
Ol gündədir hesabın, həm rahətü əzabın,
Ol gündə həq qatında icmai-ənbiyadır. (Nəsimi, 2004, səh. 18)
Ol günəş bir zərrədir nuri-cəmalından anıq,
Utanıbdır sərvü ər'ər qəddü balından anıq. (Xətai, 2005, səh. 121)

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi fonetik dəyişikliyə məruz qalan “*ol*” əvəzliyi həm Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində, həm də digər XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində də geniş şəkildə işlənmişdir.

Özi əvəzlik təyini əvəzlikdir və fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində öz əvəzliyinə üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini artırıqda *özü* şəklində işlənir. Ancaq *özü* əvəzliyi *i~ü* əvəzlənməsi nəticəsində fonetik dəyişikliyə uğrayaraq tarixən *özi* şəklində işlənmişdir. M.Məmmədli *özi* əvəzliyi haqqında yazır: “*Son dövrlərə qədər Azərbaycan dilçiliyində mənsubiyyət şəkilçili öz əvəzliyi qayıdış əvəzliyi adlandırılırdı. Hazırda bir sıra alimlər bu əvəzliyi təyini əvəzlik kimi səciyyələndirir. Əksər şivələrdə bu əvəzlik və onun mənsubiyyət şəkilçili formaları özüm, özün, özü/özi*” (Məmmədli, 2019, səh. 210).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində və digər yazılı abidələrin dilində *özi* əvəzliyinə rast gəlirik.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *özi* əvəzliyi:

Çün qəbul etdi Yahuda ol sözi,
Vardı qardaşların yanına həm *özi*. (20)
Səpdilər su ol mübarək yüzinə,
Dan aşanda gəldi Yəqub *özinə*. (23)
Yusif aydır: söylə şah bilsün *özi*,
Yeddi il bolluğ olur bu yer yüzi. (62)
Yusif aydır: ey xatun sözün nədir?
Nə əcəb aşuftəsən *özin* nədir? (68)
Sonra üç gündən Yusif gəldi der,
Özi Züleyxa eşiqindən gördi der. (71)

Hətta *özi* qayıdış əvəzliyi canlı danışığda təkrarlanaraq işlənir və bu hala Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində də rast gəlirik:

Ta ki, qardaşları ol köşkə girə,
Öz günahın *özlü-özində* bilə. (78)
Döndi Züleyxa evinə gəldi o dəm,
Həm *özi* öz halinə çəkdi nədəm. (71)
Gər ah etsə *özi* yanar odinə,
Özi *özin* bədnam edə adına. (25)

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində elə məqamlar vardır ki, bir nümunədə öz əvəzliyi həm müasir dildə işləndiyi kimi, həm də fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə işlənmişdir. Azərbaycan dilində elə məqamlar var ki, sözə mənsubiyyət şəkilçisi artırıldıqda bəzən sözün son saiti düşə bilər. Yuxarıda göstərilən nümunələrdə də bunu görmək mümkündür.

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində işlənən *özi* əvəzliyinə nəzər salaq:

Qaşları qövsü, kirpügi tirü, *özi* həməl,

Bədr ay yüzivü bənləri pərvin dəgülmidür? (Bürhanəddin, 2005, səh. 388)

Köngülü aparən deŋ ki, neçün gəlməz özi?

Kəndözi gəlməzü atar yürəgə oxı gözi. (Bürhanəddin, 2005, səh. 189)

Lö'bət kimi özini bəzətmə,

Rövzən kimi kuçələr gözətmə. (Füzuli, 2005, səh. 56)

Həsudlar güniləyüb hər kimsə özi içün istər idi kim, Şeyx anə xəlifəliğini
rücü eyləyə. (Süleymanov, 2019, səh. 128)

Deməli, öz qayıdış əvəzliyi müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğrayaraq həm Xətai Təbrizinin
“Yusif və Züleyxa” əsərində, həm də digər yazılı abidələrinin dilində də işlənmişdir.

Netmək? – Fonetik dəyişikliyə uğramış *netmək?* sual əvəzliyi müasir Azərbaycan ədəbi
dilində *nə etmək?* şəklində işlənir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *netmək?* sual
əvəzliyi bir dəfə işlənmişdir:

Xacə aydır: imdi bəs *netmək* gərək?

Anlar aydır: biz sataruq, alan gərək (27)

Netmek? sual əvəzliyi XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində də işlənmişdir:

Pəs Mövlana Əminəddin dedi: “İmdə *netmək* gərək?” Şeyx Səfiəddin dedi:

“Söylə ki, gerü verdim”, Dedi: “Gerü verdim” (Süleymanov, 2019, səh. 125)

Çün mənüm mə'nidən ol surətpərəst ağəh dəgül,

Netmək olur, çünki bilməzlər necədür izzü yol? (Şühədanamə, 2019, səh.
201)

Nəçün? – Fonetik dəyişikliyə məruz qalmış *nəçün?* sual əvəzliyi müasir Azərbaycan
ədəbi dilində *nə üçün?* niyə? mənalarda işlənir. *Nəçün?* sual əvəzliyi Xətai Təbrizinin “Yusif
və Züleyxa” əsərində geniş şəkildə işlənmişdir:

Yusif aydır: *nəçün* eylə oldi ol?

Ərəb aydır: Yusifin itirdi ol (50)

Nəçün? sual əvəzliyi digər yazılı abidələrinin dilində də işlənmişdir:

Nəsimi laübalidir, anə eyb etmə, ey sufi,

Nəçün təbdil qılım dərsən əzəl gündənki qismətni? (Nəsimi, 2004, səh.45)

Günəş ilə gecənün ictimai yox ya *nəçün*,

Bu qara zülfü nigaruñ yüzündə dərxur ola? (Bürhanəddin, 2005, səh. 23)

Eylə əvəzliyi elə işarə əvəzliyinə “y” səsinin düşməsi ilə fonetik dəyişikliyə məruz
qalmışdır. Ancaq *eylə* əvəzliyi heç bir qrammatika kitablarında işarə əvəzliyi kimi
verilməmişdir.

Türkoloq M.N.Xıdırov *eylə* işarə əvəzliyinin yaranmasında bu, ol əvəzliliklərin rolunu qeyd edir və F.A.Aşinin də onun fikrini təsdiqləyir (Şahbazova, 2007, səh.67). Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində daha çox *elə* işarə əvəzliyinə rast gəlinə də, fonetik dəyişikliyə uğramış *eylə* əvəzliyi əsərdə az deyildir. *Eylə* əvəzliyi *elə* əvəzliyi kimi həm zərfi, həm də sifəti əvəz edə bilər. *Eylə* əvəzliyi isimdən və yaxud isimləşmiş hər hansı sözdən əvvəl gəlirsə, sifəti əvəz edir. Ancaq Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *eylə* əvəzliyi sifəti yox, zərfi əvəz etmişdir.

Eylə əvəzliyi *elə* əvəzliyi kimi feildən əvvəl işlənərsə, zərfi əvəz edir. Nümunələrlə fikrimizi əsaslandıraraq:

Yəqub aydır: *eylə* dutuñ siz anı,
Qurt yeməsin yaxşı saxlayıñ anı. (18)
Yusif aydır: həq kərimdir, ey əxi,
Eylə etmə, incirəm həm mən dəxi. (29)
Yusif aydır: *eylə* olsun, ya əziz,
Qarğış etmən mən aña bilüñ əziz. (40)
Züleyxa sözi sonra *eylə* oldu faş,
Bildir anı adəm, həm dağü-daş. (41)
Getmədi boğazlarınə həm yemək,
Eylə heyran oldilər olmaz demək. (42)

Yazılı abidələrin dilində də *elə* işarə əvəzliyinin *eylə* formasına da təsadüf edilir:

Qazanuñ xəbəri yox. *Eylə* sandı ki, yağı basıldı. (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 134)
Eylə əsritdi gözüñ canımı ki,
Hacəti-dükkani-əttar olmadı. (Bürhanəddin, 2005, səh. 356)
Eylə degildir. Böylədür. (Zərir, 2022, səh. 165)
Eylə kəydəm, istəyüb bulmayasız. (Mehri və Vəfa, 2005, səh. 25)
Eylə sevdaludurur başum anuñ sevdasidən
Kim, iki aləmğə baş endürməzəm qovğasidən. (Süleymanov, 2019, səh. 63)

Maña əvəzliyi müasir Azərbaycan dilində *mən* şəxs əvəzliyinin birinci şəxsin təkini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Ədəbi abidələrimizin dilindən məlum olur ki, *mən* şəxs əvəzliyi ismin yönlük halında *maña* şəklində işlənmişdir. H.Mirzəzadə yazır: “*XIX-XX əsrin şeir dilində təsadüf edilən maña əvəzliyini normal hal hesab etmək olmaz, çünki belə hallar üslub xatirinə olan bir münasibətdən irəli gəlmişdir*” (Mirzəzadə, 1990, səh. 105). Ancaq sonralar bu fikrin əksinə olaraq türkologiyada belə bir fikir deyilmişdir ki, vaxtilə *mən* əvəzliyi

man kimi də səslənmişdir. M.Şirəliyevə görə belə hallar Azərbaycan dili dialekt və şivələrində müxtəlif şəkildə özünü göstərir (Şirəliyev, 2008, səh.177).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *maña* şəxs əvəzliyinə rast gəlirik: Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *maña* şəxs əvəzliyi:

Sən *maña* vergil mədəd, ya dəstigir,
Çün *maña* qardaşlarım olmadı yar. (23)
Bilməzəm noldi, nələr gəldi *maña*,
Mən nəgahan payı-bənd oldum sana. (37)
Həm *maña* zindanı böhtan çəkdürür,
Anları dərdə salan hüsnim durur. (55)
Dedi: ənam et *maña* sən, ya xuda,
Çox zəmandur oldum atamdan cüda. (57)
Yusif aydır: mən bilürüm, Züleyxa,
Mürüvvət eylə həm *maña*, kuh etmə sən. (69)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində dilində işlənən “*maña*” şəxs əvəzliyi geniş işlənmişdir:

Apalaca qalqanını vergil *maña* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 48)
Həman kim həzrət Peyğəmbərün qutlu yüzini gördüm, çıxırdım kim,
Rəsulullah, qövrümə yet və bir mürşid *maña* görsət (Süleymanov, 2019, səh. 198)
Köksümi qalxan qılıb mən oxların qarşusuna, Gər inanmırsan, bir oq atgil
maña qarşı sına. (Kişvəri, 2004, səh. 302)

Sağa şəxs əvəzliyi də “*maña*” şəxs əvəzliyi kimi fonetik dəyişikliyə uğrayaraq tarixən bir çox əsərlərin dilində işlənmişdir. İkinci şəxsin təkini ifadə edən sən şəxs əvəzliyi yönük (-a,-ə) halda işlənərək tarixən *sağa* kimi işlənmişdir. H.Mirzəzadəyə görə XVIII əsr ədəbi-bədii əsərlərin dilində tez-tez rast gəlinən *sağa* əvəzliyi bu dövrdən sonra çox az işlənmişdir (Mirzəzadə.H, 1990, s. 106). M.Şirəliyev yazır: “**Sağa** əvəzliyi türkmən, uyğur, tatar dillərində *qərb dialekt və şivələrində işlənir*” (Şirəliyev, 2008, səh. 177).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *sağa* əvəzliyi geniş işlənmişdir. Nümunələrlə fikrimizi əsaslandıraraq:

Bu sözi kim söylədin, Yusif, *maña*,
Qəsd edər qardaşların duysə *sağa*. (17)
Anlar aydır: qanlı gömləgi *sağa*,
Biz gətirdük deyübən verdi *ağa*. (23)

Sonrə Züleyxa dedi, ey Malik, *saşa*,
Üç ağrınca qızıl verəm *saşa*. (34)
Dedi: der Allah səlam verdi *saşa*,
Qorxmasun vəqti-fərəh yetdi ana. (57)
Çün qasimindən bu qismətdür *saşa*,
Təqdir eylə, neyləsün tədbir ana. (59)

Saşa şəxs əvəzliyi XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində də geniş işlənmişdir:

Nə biləyin, oğul, arslandanmı oldu, yoxsa qaplandanmı oldu? Nə biləyin, oğul,
bu qəzalar *saşa* nerədən gəldi?! (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 27)

Mehri aydır: “En gərək isəm *saşa*.
Verəsən bir yıl gərək möhlət başa” (Mehri və Vəfa, 2005, səh. 30)

Vaqifəm, canım *saşa* hərdəm fədalər eylərəm,
Ah çəkib hicrində qarğı tək sədalər eylərəm. (Vaqif, 2004, səh. 175)

Muna əvəzliyi ilk baxışdan şəxs əvəzliyinə oxşasa da, işarə əvəzliyi olan “*bu*” əvəzliyinin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Azərbaycan dili dialekt və şivələrimizdə geniş yayılan bu hadisəyə daha çox “*bu*” əvəzliyinin hallanması zamanı təsadüf olunur (Şirəliyev.M, 2008, s.182). M.Məmmədli də bu əvəzliyinin hallanmasını belə izah edir: “*Şivələrdə işarə əvəzlilikləri fərqli şəkillərdə qeyri- bərabər kəmiyyətdə yayılmışdır. Bu işarə əvəzliyi hallanarkən adlıq haldan başqa, digər hallarda b>m dəyişməsi baş verir: munun, muna, muni, munda, munnan. Şivələrin əksəriyyətində bu əvəzliyinin cəm formasında ilk samit dəyişməz qalır (buların). Qazax şivəsində isə b>m dəyişməsi saxlanılır; məs.: munnarıq, munnara, munnarı, munnarda, mun- nardan.*” (Məmmədli, 2019, səh. 209). Adlıq haldan başqa digər hallarda b>m samiti ilə əvəz olunur və əvəzliliklərdə öz əksini tapır: munu//mına, munda//mından və s. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində də ən çox “*muna*” əvəzliyinə rast gəlinir:

Züleyxa aydır: yeddi ildir mən *muna*,
Yoldaşımdur, doğru baxmaz bir maşa. (42)
Züleyxa ilə töhmət etdilər *muna*,
Saldı şah zindanə tapşurdu maşa. (52)
Ol özü anlara ayıtdı, mən *muna*,
Aşıqəm, bir göz açub baxmaz maşa. (64)

“*Muna*” yönlük halda işlənmiş əvəzlikdən başqa əsərdə az da olsa, təsirlik halda işlənən “*muni*” əvəzliyinə və yerlik halda işlənən “*mundə*” əvəzliyinə rast gəldik:

Dedi Yusif: nə deyim, nə söyləyim,
Sən gedürsən *mundə* yalquz neyləyim? (22)
İndi aparur məni hiç mən demən,
Bil gedirəm dəxi gəlmən *mundə* mən. (28)
Çün *muni* dedi ərəb getdi, ey yar,
Fikrə batub qaldı Yəqub biqərar. (51)
Muni deyüb giryəvü-zar eylədi,
Yusifin həm könlünü kar eylədi. (68)
Dedilər: bilmiş Misr eli *muni*,
Kimsə bilməz sağınurduq bil anı. (78)

Maraqlıdır ki, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində çıxışlıq halda işlənmiş *mundən* əvəzliyinə digər əvəzlilərə nisbətən bir dəfə rast gəlirik:

Söyləməzəm sirrimi sirdəşimə,
Yaxud *mundən* birini qərdəşimə. (37)

Dilimizin XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində *m~b* əvəzləməsinə dair faktlar olduqca çoxdur:

Həzrət Şeyx kəlamun ortasında dedi: “..*mundan* yeməyəsiñiz kim, bir ağulu əqrəb *muna* düşübdür..” (Süleymanov, 2019, səh. 457)
Aydur: “Merə qocalar, ikindü vaqtı *muni* maña çevürəsiz, yeyəm”, – dedi (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 226)
Həmtaşlar içrə *mundan* əqdəm,
Qılmışdı birin özünə həmdəm (Məsihi, 2005, səh. 49)

Yazılı abidələrin dilində geniş işlənən **mundağ / mundaq** işarə əvəzlilikləri bunda, bundan, belə kimi mənaları ifadə edir və Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində bu əvəzlilərə rast gəlmədik.

Munda/ mundan işarə əvəzlilikləridir və müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir. *Bu* işarə əvəzliyi isimləşərək tamamlıq vəzifəsində çıxış edir və səs cəhətdən dəyişir. *Bu* əvəzliyinin *mu* şəkli danışiq dilində və dialektlərdə də işlənir (Mirzəzadə, 1990, səh. 110).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *munda/ mundan* işarə əvəzlilikləri burda, burada bəzən də bura, buraya mənalarında işlənir:

Doğrudur çün görür Allah hər işi,
Gizləyübən *mundan* neylər hər kişi. (78)

Vay yazuq bizim bu miskin başumuz,

Munda cümlə qare imiş sirrimiz. (79)

Cümləsi *munda* fəraq etdi o dəm,

İşbu işdən çəkdilər cümlə nıdam. (79)

İbn Yamin der: mənə özgə evə,

Eylə *mundan* kim ki, Allahı sevə. (80)

İsmi hal şəkilçilərini qəbul etmiş “*bu*” əvəzliyinin b~m əvəzlənməsi ilə *munda* şəklində işlənməsi XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində də müşahidə edirik. Fikrimizi nümunələrlə əsaslandırırıq:

Munda nə muradu məqsədin var?

Gəlməz bu araya hiç dəyyar. (Xətai, 2005, səh. 427)

Gündüz onda, gecə *munda* olayım,

Bən dəxi gəh-gahi xizmət qılayım. (Xəlilov, 1988, səh. 206)

Dedilər: “Biz *munda* heç sənün hərəkətin görmədik”. (Süleymanov, 2019, səh. 402)

Munda əvəzliyinin fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *mundə* şəklində də işlənir və eyni mənanı daşıyır. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində həm *munda*, həm də *mundə* variantına rast gəlirik:

Dedi Yusif: nə deyim, nə söyləyim,

Sən gedürsən *mundə* yalnız neyləyim? (20)

İndi aparur mənə hiç mən demən,

Bil gedirəm dəxi gəlmən *mundə* mən. (28)

Söyləməzəm sirrimi sirdəşimə,

Yaxud *mundən* birini qərdəşimə. (37)

Sən bizi qoygil ki, *mundə* gedəli,

Ol duşi xəlvətdə təbir edəli. (60)

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində geniş işlənən *mundə* əvəzliyi XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində nisbətən az işlənmişdir:

Dedi Yusif: Nə deyim, nə söyləyim,

Sən gedürsən *mundə* yalnız neyləyim? (Xətai, 2005, səh. 22)

Qansı əşyanın xarici əlamətini aşkara çıxarmaq üçün işlənən sual əvəzliyidir. Azərbaycan dialektlərini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, *qansı*, *qanqı*, *hanğı*, *xansı* – kimi müxtəlif şəkillərdə tələffüz olunan əvəzlilər çoxdur. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində ancaq *qansı* sual əvəzliyinə rast gəlirik. *Qansı* sual əvəzliyi isə müasir ədəbi dilimizdə

hansı şəklində sabitləşmişdir. Bu sözün *hansı* şəklində sabitləşməsinə XVIII əsrdən başladığını söyləmək olar (Mirzəzadə, 1990, səh. 117). Müxtəlif əsərlərin dilində Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *qansı* əvəzliyinə rast gəlirik:

Qansı dağlara sənünçün varayım,
Qurt yeməmiş səni kimdən görəyim? (24)
Yenə anlar aydır: ayrı qurt yedi,
Bilməzüz ki, ani *qansı* qurt yedi (25)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində işlənən *qansı* əvəzliyinə nəzər salaq:

Qansı dağlara sənünçün varayım,
Qurt yeməmiş səni kimdən görəyim? (Xətai, 2005, səh. 24)

Qansı fələkin sitarəsisən Kim, surətinə əsir olur mah? (Nəsimi, 2004, səh. 302)

Qansı mülkü tutsa dəgməz kimsəyə şürü şəri. (Füzuli, 2005, səh. 36)

Qansı gülzar içrə bir gül açılır hüsnün kimi,
Qansı gül bərgi ləbi-lə’li-dürəfşanınca var? (Füzuli, 2005, səh. 50)

Qanı sual əvəzliyidir və artıq bu əvəzlik müasir dilimizdə işlənməməkdədir. Məkan anlayışı ifadə edir. Hanı? sual əvəzliyi müasir dilimizdə geniş yayılsa da, orta əsr yazılı abidələrin dilində *qanı* kimi işlənmiş və XVIII əsrə qədər olan ədəbi dil materiallarının dilində qalmışdır (Mirzəzadə, 1990, səh.116).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *qanı* əvəzliyinə az təsadüf edilir:

Yaqub aydır: İbn Yaminim *qanı*?
Göstərün siz maña, bir görüm anı (84)
Dedi: tapşurmuşdum sizə, Yusif *qanı*?
Dutər axır sizi Yusifiñ *qanı* (23)
Aydır: ey canım, əzizim qandasın?
Qanı dar yerlərdəsin, dərməndəsin? (82)

Digər yazılı abidələrin dilində də *qanı* sual əvəzliyinə rast gəlirik:

İki varduñ bir gəlirsən, yavrum *qanı*? Qara gərdunda bulduğum oğul *qanı*?
(Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 24)
Qanı, xanum, altuñda yaxşı atun yox! (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 239)
Sundu Vəfa, əlinə aidi anı ,
Aydır: İlahi, bunun xəsmi *qanı*? (Mehri və Vəfa, 2005, səh. 35)

Qamu əvəzliyi qeyri-müəyyən əvəzlikdir və *hamı* mənasını ifadə edir. Yazılı abidələrin dilində də işlənən *qamu* əvəzliyi müasir dilimizdə işlənən *bütün* sözünün sinonimi sayılır. H.Mirzəzadə yazır: “*Qamu əvəzliyi təyin etmək məqsədi ilə işlənir və danışığ dilində hamı mənasında işlənmişdir. Qamu və bütün təyin əvəzliliklərinin işlənmə səviyyəsi tarixən eyni olmamışdır. Buna səbəb isə bütün sözü dildə çox az istifadə edilmiş, üstünlük hər zaman qamu sözünə verilmişdir*” (Mirzəzadə, 1990, səh. 123).

Hamı mənasında işlənən *qamu* əvəzliyi H.Mirzəzadəyə əsasən bəzən eyni ədəbi-bədii əsərin dilində paralel surətdə işlənə bilir. Bu cəhət Fədainin “Bəxtiyarname” əsərinin dilində özünü göstərir. Ancaq Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində belə paraleliyə rast gəlmədik.

Deməli, *qamu* qeyri-müəyyən əvəzlik də digər əvəzliliklər kimi tarixən çox qədimdir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *qamu* əvəzliyində 13 yerdə təsadüf edirik:

Onlar aydır: olsayduq biz xanım,
Dağə düşərdük *qamu*, ey sultanım (42)
Getdi, gəlməz, mənzili düşdi İraq,
Ey müsəlmanlar, *qamu* olsun soraq (51)
Qamu babindən həq ana vermiş, vəli
İlla faş etməz, bilinməz əhvali (56)
Zindan əhlin *qamu* Yusif dilədi,
Şah dəxi anları həm bağışladı. (65)
İbn Yamin qaldı özgə, durdular,
Ulaq alub *qamu* Misrə gəldilər. (75)

Bu nümunələrdə *qamu* heç bir şəkilçi qəbul etmədən işlənmişdir. Ancaq elə məqamlar da vardır ki, *qamu* qeyri-müəyyən əvəzliyi mənsubiyyətə görə dəyişdikdə ismin yerində işlənərək isimləşir:

Yaşdə Rubil *qamusindən* baş idi,
Yusif əmma hüsn içində qaş idi. (15)
Qamusini Züleyxayə yoldaş eylədi,
Yolə saldı ani xoş baş eylədi. (32)
Ol evin yetdi eşiki var idi,
Züleyxa gidüb *qamusin* bağlar idi. (35)
Bilməzüz ki, bu nə hali-təndədür,
Yoxsa bu zindan *qamumuz* üstündədir. (54)
Yusifin əhvalini çün bildilər,

Qamusı anın dininə girdilər (57)

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərindən əlavə digər yazılı abidələrinin dilində *qamu* qeyri-müəyyən əvəzliyi mühüm yer tutur:

Qamusına bənzəmədi cümlə aləmləri yaradan Allah-Tağrı görkli (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 7)

Övratü incilü Fırqan *qamu* hüsnün sifəti,

Adəmin şərhidüdür, ayəti şeytan nə bilür? (Nəsimi, 2004, səh. 138)

Çü güldə hüsn-i cəmalini dilbərün yazalar,

Xəttin görürlər isə, *qamular* gərək azalar. (Bürhanəddin, 2005, səh. 63)

4.2. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində tam arxaikləşmiş əvəzlilər

Dilimizdə elə əvəzlilərimiz də vardır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində artıq işlək deyildir. Belə əvəzlilər artıq öz mövqeyini itirərək arxaikləşmiş və dilimizdəki sabitliyini itirmişdir. Bizə aydındır ki, belə əvəzlilər dəyişsə də, mənə və vəzifəcə sabit qalmışdır. Fikrimizcə, ən çox müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən əvəzlilərin içərisində, əsasən, işarə əvəzliləri mühüm yer tutur.

Yazılı abidələrimizin dilində rast gəlinən işarə əvəzliləri bunlardır: ol, bu, şu, şol, uşbu, öylə, böylə, həman (Tanrıverdi, 2017, səh. 264). İşarə əvəzliləri sayca az olmasına baxmayaraq, işləkliyi ilə digər əvəzlilərə nisbətən daha zəngindir. Buna baxmayaraq əvəzlilər eyni dərəcədə əsərlərdə və həmçinin də Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənməmişdir. Lakin bu əvəzlilərin içərisində *öylə* və *böylə* işarə əvəzliləri müasir Azərbaycan dilində işlənməsə də, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənilib. Belə əvəzlilər keyfiyyət, tərz və.s mənaları ifadə edir və müasir Azərbaycan ədəbi dilimizdə *elə*, *belə* şəklində işlənilir.

Öylə işarə əvəzliyi müasir Azərbaycan ədəbi dilində *elə* kimi işlənilir və Türkiyə türkcəsində də *öylə* əvəzliyinə rast gəlinir. *Öylə* əvəzliyi keyfiyyət, tərz kimi mənaları ifadə etmək üçün işlədilir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənilən *öylə* əvəzliyi geniş işlənməmişdir:

Öylə bildük, bir xəbər də ol qəni,

Yəqubə vermiş on iki oğlani. (15)

Gördi bir övrət pəs ol dəmdə Bəşir,

Öylə ah eylər, görən bağrın kəsir. (89)

İmdi vəqtidür, der oğlimi mana,

Ver muradım, *öylə* ki, verdin ana. (90)

Demək olmaz, söyləmək olmaz ana,
Öylə adəm görübən qalır dona. (57)
Öylə sevmişdi ol Yusif Züleyxanı,
Biz zaman qoymazdı yanından anı. (72)
Öylə keçdi yeddi il dünya bıkam,
Yusif əkdirdi taxıl, buğda müdam. (73)
Yəm qari bir görüşdə dəst-bə-dəst,
Yusif eşqi etdi annı öylə məst. (34)

Həmçinin də digər yazılı abidələrinin dilində geniş işlənən *öylə* işarə əvəzliyinə rast gəlmək mümkündür:

Qapuya qarşı Əzizi-Misr irür,
Baqar ol iksini öylə görür. (Zərir, 1991, səh. 241)

Çəkdi qılıc, öylə çaldı ortara,
Eylədi ol cadunu iki para. (Mehri və Vəfa, 2005, səh. 52)

Öylə kim ədlün zərər rəsmi götürdü mülkdən,
Ehtiyat üçün gərəkmez kimsəyə divarü dər. (Füzuli, 2005, səh. 218)

Öylə saygil kim, köydürüp
Gögər sarıdupdur külün. (Əmani, 2005, səh. 200)

İşarə əvəzliyi olan **böylə** müasir Azərbaycan ədəbi dilində *belə* kimi göstərilir. Türk dili üçün də səciyyəvidir. *Böylə* əvəzliyi işarə məqsədilə istifadə edilir və Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *böylə* əvəzliyi geniş işlənmişdir:

Şəriət *böylə* idi oğrı, bil,
Maldan ötri qul olurdi yeddi il. (15)
Yazıya gəlsün bizimlə ol *böylə*,
Bir gedüb gəşt eyləsün axşam gələ. (18)
Gəldi təbirçiyə səbah ol aydır:
Böylə duş gördüm ani yozgil-aydır. (26)
Üş bu əhval keçdi *böylə* yeddi gün,
Gənc ilə mal yiyəsiz qaldı o gün. (29)
Züleyxa aydır: *böylə* etmə, ey canım,
Yusif aydır: kim, məazullah, xanım. (38)

Qul duasın qulunə bağışlar ol,
Ol kərimdür, *böylə* işlər işlər ol. (51)
Dedi: bu bir nəkbət işdür oldu der,
Yoxsa *böylə* dünyada kim gördü der? (74)

Öylə əvəzliyi kimi ***böylə*** işarə əvəzliyinə XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində də rast gəlmək mümkündür:

Çün ol kişi bu halı *böylə* gördü,
Danışiq etdi bir-birilə oturdi. (Dastani-Əhməd Hərami, 2004, səh. 18)

Lə'lü dürər dökər gözüüm yar ayağı tozına,
Böylə gərək ki qılına, kimdə ki var isə nəzər. (Bürhanəddin, 2005, səh. 295)

Böylə dedi, padşahdan çıqdı can.
Qul-qaravaş eylədü ahü fəğan. (Mehri və Vəfa, 2005, səh. 14)

Həm Xəlilün iki oğlu var idi,
İkisi də *böylə* peyğəmbər idi. (Zərir, 1991, s. 212)

Qucar zərrin kəmərlə belini, vəh bu nə taledir,
Ki, altun qüvvətilə *böylə* olmuş kamiran xəncər. (Füzuli, 2005, səh. 34)

Qız aydır: “Çün *böylə* oldı, həm an imdi ilərü durmaq gərək, bəg oğlu!” – dedi. Beyrək dəxi: “Nola, xanım, baş üzərinə!” dedi. (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 80)

Böylə degəc qırq incə qız yayıldılar, tağ çiçəgi devşürdilər. (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 28)

Tarixi abidələrin dilində, həmçinin də Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində məlumdur ki, işarə əvəzlilikləri yazıda daha çox işlənmişdir. “Yusif və Züleyxa” əsəri üzərində izah etsək görərik ki, *öylə* əvəzliyi *böylə* əvəzliyindən az işlənmişdir. *Böylə* əvəzliyi də digər dövrlərdə olduğu kimi işləkliyini qoruyub saxlamışdı və əsərdə kifayət qədər nümunələrə rast gəlmək mümkündür. S.Əlizadə deyib: “*Dilimizdə çox işlək olan öylə və böylə əvəzlilikləri əşyanın əlamət və keyfiyyətinə, hal-vəziyyətinə işarə olunur. Bu əvəzliliklər cümlədə morfoloji və sintaktik cəhətdən rolu böyükdür*” (Əlizadə, 1985, səh. 44).

Uşbu işarə əvəzliyidir və *uş\oş+bu* tərkib hissələrindən yaranmışdır. Tarixən həmin, hazırki mənalarını ifadə edir. H.Mirzəzadə yazır: “*Uşbu* əvəzliyi qədim osmanlı və cığatay dillərində işlənmiş (XIV-XV) və həmçinin də Azərbaycan dilində, xüsusən də Nəsiminin dilində kifayət qədər işləndiyi nəzərə çarpır” (Mirzəzadə, 1990, səh. 113). Tədqiqatçının fikrincə *uşbu* əvəzliyinin birinci tərkib hissəsi olan *uş* əslində *şu\šo* olmuşdur (Mirzəzadə, 1990, səh. 113). İ. Kazımov *uşbu*, yaxud da *işbu* işarə əvəzliyini deyktik, eqosentrik xüsusiyyətlərə malik olduğunu və belə işarə əvəzlilikləri ilə obyektə işarə edildiyini göstərmişdir (Kazımov, 2019, səh. 140). Deyktik sözlər isə şəxsi, zamanı, yerləşmə obyektlərini və s. göstərir. Türk dillərində əsas deyktik sözlər işarə əvəzlilikləridir (Kazımov, 2019, səh. 140).

Bu əvəzlik dilimizdə çox inkişaf etmədiyi üçün sabitləşə bilməmiş və arxaikləşmişdir. Ancaq bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *uşbu* əvəzliyi fonetik dəyişikliyə uğrayaraq “*üşbu*” kimi işlənmişdir:

Üşbu sözi andə çün Hud söylədi,
Həqq-təala ani məqbul eylədi. (26)
Üşbu əhval keçdi böylə yeddi gün,
Gənc ilə mal yiyəsiz qaldı o gün. (29)

Hətta maraqlıdır ki, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *işbu* variantına da təsadüf edirik:

Dedi: ana, məni qul tək satdilər,
İşbu karvan xacəsinə qatdilər. (28)
Züleyxa aydır *işbu* canım yarədür,
Qara bağrim cümlə parə-parədür. (35)
Padşah aydır: ey oğlan, söyləgil,
İşbu müşkil hali məlum eyləgil. (40)
İşbu sözi sən böylə ana söyləmə,
Demə, zinhar, anı qəmgin eyləmə. (47)
İşbu igidi sağın kim, ol qəni,
İki bölmüş ortadan bir almani. (56)

H.Mirzəzadəyə görə *işbu* əvəzliyi XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində, qismən də bədii əsərlərin dilində işlənmişdir. Araşdırmalar əsas verir ki, *üşbu* əvəzliyinə nisbətən daha çox *işbu* əvəzliyi işləkdir. Fikrimizi nümunələrlə əsaslandıraraq :

Dedi bir-bir: necə gördisə halı,
Şəhənşah danladı *işbu* xəyalı. (Dastani-Əhməd Hərami, 2004, səh. 35)
Zülfünji yelə verməgil, şəha,

Düşməsin fitnə *işbu* ləşkərümə. (Bürhanəddin, 2005, səh. 70)

Rövşən oldu *işbu* qissə əvvəli,

Axırı həm duşdən oldu, ey vəli. (Zərir, 1991, səh. 213)

Xeyrə-yazsun şərrini onun kiramən katibin,

Kim dua ilə aña *işbu* kitabın katibin. (Füzuli, 2005, səh. 380)

Deməli, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *işbu* əvəzliyi digər yazılı abidələrin dilində təsadüf etmədik.

Nişə əvəzliyi sual əvəzliyidir, müasir dilimiz üçün artıq arxaikləşmişdir və yazılı abidələrin dilində necə, hansı, niyə, nə və.s mənaları ifadə edir. Nişə əvəzliyinin tərkib hissələri H.Mirzəzadə yazır: “*Nişə əvəzliyi nə və üçün sözlərindən əmələ gəlmişdir və mürəkkəb söz kimi götürülür*” (Mirzəzadə, 1990, səh. 118). Məqsəd odur ki, şeir və ya nəsr dilində qalması ancaq danışq dilinin təsiri kimi izah edilir (Mirzəzadə, 1990, səh. 119). *Nişə* əvəzliyi XIX əsrə qədərki ədəbi əsərlərin dilində rast gəlinə də, XX əsrdə yazılan əsərlərin dilində artıq işlənmemişdir.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *nişə* əvəzliyi digər yazılı abidələrinin dili ilə müqayisədə bir dəfə işlənmişdir:

Dögdi, həm aydır: *nişə* qaldın gerü,

Yusif aydır: bil budur anəm goru.(29)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində işlənən *nişə*? sual əvəzliyinə nəzər salaq:

Məndən ayırma vəslüni, *nişə* ki, yad olur ədu,

Yürəgini ədulərin yaralu eylə, yarə gəl! (Nəsimi, 2004, səh.447)

Hüsni ki Haqq lütfidür bizə, həram edübən,

Gözləri aşiq qanın *nişə* həlal eylədi?! (Bürhanəddin, 2005, səh. 36)

Nədən sual əvəzliyidir və səbəb məzmunu ifadə edir, *nə üçün?*, *niyə?* sual əvəzliliklərinin sinonimi sayılır. *Nədən* sual əvəzliyi digər əvəzliliklərdən fərqli olaraq ötrü qoşması ilə işləne bilər. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *nədən* sual əvəzliyi digər əvəzliliklərlə müqayisədə az işlənmişdir:

Aytdılar: Yusif *nədən* sevməz səni,

Xandə vardır sən kimi canlar canı? (42)

Yusif aydır: iş bu adları degil,

Sən *nədən* etdun oları, söyləgil. (82)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində işlənən *nədən*? sual əvəzliyinə baxaq:

Aydur: belə hal *nedən* buldı?

Bütün ikən Sənəm para *nədən* oldı? (Qisseyi-Yusif, 2004, səh. 83)

Nərə sual əvəzliyidir və *haraya?* sualına cavab verir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində nərə sual əvəzliyi bir dəfə işlənmişdir:

Gəldi bular zindanə cəng edəsi,
Nərə urdi anların çıqmaz səsi. (83)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində də bu şəkildə işlənmişdir. Ancaq *nərə* şəkildə yox, *nere* şəkildə işlənmişdir:

Nərə varsam, eşq əlindən yoxsulü bay
Dərtlüdür, guya ki, ondan ayrı gün şəhrü bilad. (Gülşəni, 2012, səh. 55)

Qanda/ xanda əvəzlilikləri *hara/ harada* sual əvəzliyinin sinonimi sayılır və məkan məzmununu aşkara çıxarmaq üçün bu əvəzlikdən istifadə edilir. Bu əvəzlik işlək əvəzlik olmamışdır və geniş kütlə dilinə nüfuz edə bilməmişdir. Bunu Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində də görmək olar. *Qanda* əvəzliyinə nisbətən “*xanda*” əvəzliyi Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində bir beytində işlənmişdir:

İbn Yamun aytdı: iştə məndədir,
Bu mənimdür, *xanda* gedər, *xandadır*. (78)

H.Mirzəzadə yazır: “*Əvəzliyin bu forması geniş kütlə dilinə bir o qədər də nüfuz edə bilməmişdir. Buna görə də ədəbi-bədii əsərlərin dilində çox azdır*” (Mirzəzadə, 1990, səh.121).

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində *xanda* sual əvəzliyininə nəzər salaq:

Xandadır ol bimisalıq ibtidasi, *xandadır*?
Kim bilir ol küntü kənziñ intəhası *xandadır*? (Xətai, 2005, səh. 95)
Driqa *xanda* getdi, yarı qəmxar
Onuñcün gecə-gündüz ağlaram zar. (Fədai, 2004, səh. 70)
Dilbəra! Sən hüsnüñə məni eyləmə mən aşiqi,
Xanda kim bir gül bitər, bülbul qırağından gəlür! (Nəsimi, 2004, səh. 242)

Qanda əvəzliyinin Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənməsi:

Dedi: siz *qandan* gəlürsüz, ey cəvan,
Siz kimin oğlusuz edin bəyan. (75)
Aydır: ey canım, əzizim *qandasın*?
Qanı dar yerlərdəsin, dərməndəsin? (82)
Canı təndən ayru şaxlar ruzigar,
Muncaleyin zülmi-bidad *qandadır*? (49)
Həsərətindən əgnimə geydim kilim,
Gəl, palas puş olmuşam gör, *qandasın*? (49)

Ancaq Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində bir məqamda *qanda* əvəzliyi sual məzmunu bildirir:

Dedi: siz *qandan* gəlürsüz, ey cəvan,

Siz kimin oğlusuz edin bəyan. (75)

Həmçinin də yazılı abidələrin dilində də *qanda* sual əvəzliyi mühüm yer tutur:

Dedi kim, nə səbəbdən aldı anı,

Arayıbən ya *qanda* buldı anı? (Dastani-Əhməd Hərami, 2004, səh. 72)

Yox durur bəllü məqamı köňülün,

Qanda ki isdərler isə andadır. (Bürhanəddin, 2005, səh. 175)

Canımı yandırdı şövqün, ey nigarım, *qandasən?*

Gözlərim nuru, iki aləmdə varım, *qandasən?* (Nəsimi, 2004, səh. 149)

Vari əvəzliyi bütün və hamı sözlərinin sinonimidir və Ə.Tanrıverdiyə görə təyini əvəzlik sayılır. Bu əvəzliyin qədim özbək dili üçün səciyyəvi olduğunu və XV-XVI əsrlərin yazı materiallarında işləndiyini göstərmişlər (Tanrıverdi, 2017, səh. 270).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *vari* sözü iki dəfə işlənmişdir:

Gəldi gün, ay, yulduzların on biri,

Səcdə qıldı Yusifə cümlə *vari*. (17)

Gəldi Züleyxa, həm o dəm oğlanları,

Yəqubi gördilər ol dəm *vari*. (92)

Hətta Ə.Tanrıverdi *vari/varı* əvəzliyinin XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində də işləndiyini göstərmişdir. Bu fikrimizi nümunələrlə əsaslandırmaq:

Sərviyi rəvan eyləyicək gülşənə sübhün,

Gövdəmdə *varı* sünjügümün qaxşaşayum der. (Bürhanəddin, 2005, səh. 401)

Karbanı gördi (çün) qardaşları,

Anda gəldi bunlar cümlə *varı*. (Zərir, 1991, səh. 222)

Munı deyincə sunuñ qırağında namazın qıldı, *varı* donın geydi və saətdə canın təslim qıldı. (Süleymanov, 2019, səh. 136)

Özgə əvəzliyi haqqında H.Mirzəzadə yazır: “**Öz və özgə** sözləri *parelel şəkildə işlənir və təyini əvəzlikdir*” (Mirzəzadə, 1990, səh. 123). Öz əvəzliyi müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olsa da, *özgə* əvəzliyini müasir dilimiz üçün təyini əvəzlik götürmürük. Bu əvəzlik subyektin xaricində, başqa birisi ilə əlaqədar olur. Buna görə də *özgə* əvəzliyi təyini əvəzlik olaraq arxaıqlaşmışdır. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində də *özgə* əvəzliyinə rast gəlmək mümkündür:

İbn Yamin der: mənə özgə evə,
Eylə mundan kim ki, Allahı sevə. (80)
Özgə evə anı ilətdi rəvan,
Vardı Yusif oğlana der ol zaman. (80)
Munda qalmaz haqdan özgə kimsə kəs,
Həm qalur mülkündə bir Allaha bəs. (58)
Yusif aydır: bunun özgə hali var,
Bilməzəm ki, nə əcəb əhvalı var. (67)

XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində də özgə əvəzliyinə rast gəlirik:

İşbu mənzildən irənlər tapuya,
Dəxi möhtac olmaz özgə qapuya. (Nəsimi, 2004, səh.323)
Ki, degildir rəva məxluqə tapmaq.
Qoyub Həq yolun, özgə yola sapmaq. (Nağısoylu, 2011, səh. 321)
Rövşənindən özgə Gülşəni zikrün degüz
Vardı, gördü, çünki oldur ibtidavü intəha. (Gülşəni, 2012, səh. 33)

Kəndi qayıdış əvəzliyidir və tarixi materialların dilindən məlumdur ki, *kəndi* əvəzliyi müasir ədəbi dildə işlənən öz sözünün sinonimidir. H.Mirzəzadə *kəndi* əvəzliyi haqqında yazır: “*Bu söz daha çox türk-osmanlı dili üçün səciyyəvidir. Araşdırmalardan məlumdur ki, kəndi əvəzliyi dilimiz üçün səciyyəvi olmadığından bu dildə kök sala bilməmişdir və mənşəyi barədə dəqiq bilinmədiyi üçün bu söz naməlum qalmışdır*” (Mirzəzadə, 1990, səh. 109). Hətta *kəndi* əvəzliyi XIX əsr yazılı abidələrimizin dilində öz əvəzliyi ilə paralel işlənmiş və *kəndi* əvəzliyi qərb şivələrində saxlanılır (Tanrıverdi, 2017, səh. 263). *Kəndi* əvəzliyini N.Özkan **dönüşlülük zamiri** (əvəzliyi) adı verir. O yazır: “*Asıl və öz manasına gələn, iyelik ekleri yardımıyla bütün şahısları qarşılayan bir zamirdir. Şahıs zamirlərindən daha güclüdür*” (Özkan, 1996, səh.139).

S.Əlizadə qayıdış əvəzliyi haqqında yazır: “*Qayıdış-şəxs əvəzliyinin kök morfemində ara-sıra kəndi əvəzliyindən istifadə edilsə də, öz əvəzliyi xalis ədəbi dil normativi olub və yüksək tezliyə malikdir*” (Əlizadə, 1985, səh. 43).

M.Məmmədli yazır: “*Kəndi əvəzliyi Qazax şivəsində müs- təqil əvəzlik kimi deyil, özkəndinə, kəndibaşına, kəndi- kəndinə şəklində qorunub saxlanmışdır və Kitabı Dədə Qorqud abidəsindən başlamış XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Bu sözə M.Kaşğarının “Divanı”nda da kəndü şəklində rast gəlmək mümkündür. Hazırda kəndi əvəzliyi müasir türk ədəbi dilində saxlanmışdır.*” (Məmmədli, 2019, səh. 210).

Kəndi əvəzliyi öz əvəzliyinin sinonimi sayılsa da, işlənmə dərəcəsi öz əvəzliyinə nisbətən azdır. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *kəndi* əvəzliyinə nəzər salaq:

Dərdinə dözmədi *kəndi* oğlunun,
Almağı aydı oğlun'əlindən anın. (15)
Malik andən ol Yusifin bəndini,
Alubən qıldı müsəlləm *kəndini*. (30)

Kəndi əvəzliyi XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində geniş işlənmişdir:

Dədə Qorqut “Var, oğul, *kəndüşi* suya ur!” – dedi. (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, səh. 89)
Yaşı on yedisində, *kəndi* məhrü,
Yüzün görəndə qalmaz idi qayğu. (Dastani-Əhməd Hərami, 2004, səh. 79)
Vəfa bilir, *kəndinin* halı necə. (Mehri və Vəfa, 2005, səh. 41)
Odü su, torpağı yeldən böylə surət bağlayan,
Böylə dükkən yasıyan *kəndi* çıxarmı aradan? (Nəsimi, 2004, səh.48)
Nə qayğım var rəqibin fitnəsindən?
Eşitdim quyu qazan *kəndi* düşdi. (Xətai, 2005, səh. 210)

Qaçan– Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində müəyyən arxaik əvəzlilərə rast gəlirik. Bunlardan biri də *Qaçan-haçan* əvəzlilikləridir və zaman mənası bildirir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *nə vaxt?* mənasında işlənən sual əvəzlilikləridir.

R.H.Eyvazova da “*Kişvəri “Divan”ının dili*” əsərində yazır: “***Haçan*** əvəzliyi müasir Azərbaycan dilində rast gəlinir. ***Qaçan*** isə əvəzliyi artıq müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün artıq arxaikləşmişdir” (Eyvazova, 2005, səh. 67). Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində isə *qaçan* əvəzliyi iki dəfə işlənmişdir:

Baxır idi’ piri-Kənan ol yolə,
Ta ki andan Yusifi *qaçan*, gələ. (23)
Züleyxa aydır: mən inanman bu sözə,
Sən *qaçan* razı olan bu kor gözə. (70)

H.Mirzəzadə yazır: “***Qaçan*** əvəzliyində XIX əsrin bir sıra el şairlərinin dilində rast gəlirik” (Mirzəzadə, 1990, səh. 120). Ancaq araşdırmalara əsasən müxtəlif dövrlərdə, xüsusən də XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində *qaçan* əvəzliyi geniş işlənmişdir. Nümunələrlə fikrimizi əsaslandıraraq:

Əlimdən can *qaçan* qurtarasan sən,
Di imdi eylə başuñ çarəsin sən. (Dastani-Əhməd Hərami, 2004, səh. 103)
Qaçan qonuşam ol mah ilə deyü,
Əlümdə zicü üstürləb hər dəm. (Bürhanəddin, 2005, səh. 28)

Qaçan rusva olurdu, qan udub səbr edə bilseydim,
Məlamət çəkdiyim bihudə əfğan etdigimdəndir. (Kişvəri, 2004, səh. 353)

Qaçan rusva olurdu, qan udub səbr edə bilseydim, Məlamət çəkdiyim
bihudə əfğan etdigimdəndir. (Füzuli, 2005, səh. 106)

Cümlə əvəzliyi Ə.Tanrıverdiyə görə təyini əvəzlikdir və artıq müasir ədəbi dilimiz üçün artıq arxaikləşmişdir. Ərəb mənşəlidir və yazılı abidələrin dilində “*bütün*” mənasını verir. Həmçinin də Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində də *cümlə* əvəzliyi işlənmiş və bütün mənasını ifadə edir:

Bir qapu bağlarsa, açar bir dəxi,
Cümlə aləmdən comərddir ol səxi. (71)

Cümlə Misrin ol Yusif yoxsulların,
Toylar idi anların hər gün varın. (75)

Vay yazuq bizim bu miskin başumuz,
Munda *cümlə* qare imiş sirrimiz. (79)

Yerü-gök əhli *cümlə* zar ağlaşdılar.
Sonra andan ağlayuban döndülər, (81)

Ey məni bilün ki, bağrım yarədir,
İşbu bağrım *cümlə* parə-parədir. (86)

Araşdırmalara əsasən müxtəlif dövrlərdə, xüsusən də XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində *cümlə* təyini əvəzliyi geniş işlənmişdir:

Ola məkrü *alı* *cümlə* aşkar,
Nə utanmaqdur, Xudaya, zinhar. (Ərdəbili, 2006, səh. 387)
Qası yay, çeşmi şux, müjganları ox,
Cümlə kəsdən *artıx*, bərabəri yox. (Vaqif, 2004, səh. 94)
Dünyaya hər qoç ki gəldi, şükr aña,
Tayandı anuñ *birlə* *cümlə* qoçlar. (Bürhanəddin, 2005, səh. 696)

NƏTİCƏ

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərindəki əvəzlilikləri araşdırmaq bizi aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarmışdır:

Əvəzliliklər dilimizin inkişaf mərhələsində mühüm rol oynamış və Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsəri XV əsr ədəbi dilində əvəzlilikləri araşdırmağa dəyər əsərlərdən biridir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində və XIII-XVIII əsr yazılı abidələrinin dilində əvəzliliklər olduqca zəngin olduğunu araşdırmalardan da görə bilərik. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsəri sənətkarlıq xüsusiyyətləri onun müəllifinin usta qələm sahibi olduğunu sübut edir və araşdırmalar nəticəsində “Yusif və Züleyxa” Xətainin ilk qələm təcrübəsi olmadığı aydınlaşır. Şübhəsiz, şair məsnəvinə yazdığı qədər klassik şerin müxtəlif janrlarında əsərlər yazmış və onun bugününümüzdə qədər yalnız “Yusif və Züleyxa” poeması gəlib çatmışdır.

Əsər dil baxımından ən dəyərli nümunələrdən biri olmaqla bərabər, həm də dövrün dil xüsusiyyətlərini, leksik-qrammatik qatını özündə birləşdirən zəngin bir mənbədir. Tədqiqat zamanı işlənmiş əvəzliliklər diqqətlə yanaşılaraq onların funksiyası, forması və semantik imkanları təhlil olunmuşdur. Xüsusilə də müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən və ya formasını dəyişmiş əvəzliliklər ayrıca göstərilmişdir. Ancaq əvəzliliklərin əsərlərdə işlənməsi sayca eyni deyildir. “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən əvəzliliklərin, demək olar ki, hamısına aid nümunələrə rast gəlməsək də, əsərdə müasir dilimizdə işlənən əvəzliliklərin fərqli formaları göstərilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində aydındır ki, əsərdə əvəzliliklər məzmunun formalaşmasında mühüm yer tutur. Məlum oldu ki, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində və XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində işlənən əvəzliliklər içində ən çox işlənən əvəzliliklər şəxs və işarə əvəzlilikləridir.

Əsərdə işlənən əvəzliliklər həm müasir Azərbaycan ədəbi dilində, həm də “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində nə dərəcədə işlənməsi göstərilmişdir. Məlum olduğu kimi şəxs əvəzliliklərin bütün növləri əsərdə öz əksini tapmışdır. Ancaq III şəxsin tək olan o şəxs əvəzliyi əsərdə işlənməmişdir. İşarə əvəzliliklərinin də bütün növləri işlənməsə də, əsərdə olduqca çox işarə əvəzliliklərinə rast gəlmək mümkündür. Əvəzliyin növlərindən biri olan sual əvəzlilikləri Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində geniş işlənməsə də, bir çox növlərinə rast gəlirik. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində nisbi əvəzliliklərin sual əvəzliliklər ilə müqayisəsi göstərilmişdir.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində qeyri-müəyyən, təyini və qayıdış əvəzliliklərin işlənmə dərəcəsinin genişliyi mühüm yer tutur. Bu əvəzliliklərə əsərdə kifayət qədər

nümunələrdə rast gəlmək mümkündür. Əsərdə işlənən qayıdış əvəzliyinin təyini əvəzlilikləri ilə oxşar və fərqli cəhətləri göstərilmişdir.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində fonetik dəyişikliyə uğramış əvəzlilərdən geniş bəhs edilmişdir. Bu əvəzliliklərin tarixən necə yarandığı və indi necə işləndiyini görmək olar. Fikrimizcə, sual əvəzliyi və şəxs əvəzliyi ən çox fonetik dəyişikliyə uğramış əvəzliliklərdəndir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində fonetik dəyişikliyə uğramış qeyri-müəyyən əvəzliliklərə rast gəlmədik. Deməli, əsərdə və digər yazılı abidələrin dilində fonetik dəyişikliyə uğramış əvəzliliklərin geniş şəkildə işlənməsi əsərin dilinin zənginliyini bir daha sübut edir. Fonetik dəyişikliyə uğramış bir sıra əvəzliliklər Azərbaycan dili dialekt və şivələrimizdə hələ də işlənir. Ancaq elə əvəzliliklərimiz var ki, Türkiyə türkcəsində işlək olsa da, artıq müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Bu dəyişikliklər zaman etibarilə fonetik sadələşməyə və danışıq dilinin təsiri ilə müasir forma qazanmışdır.

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində, ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən və dilimiz üçün artıq arxaikləşən əvəzliliklər mühüm yer tutur. Artıq dilimizdə işlənməyən əvəzliliklərin hər növünə aid nümunələrə rast gəlirik və arxaikləşən əvəzliliklərin inkişaf tarixinə nəzər salınmışdır.

Tədqiqatlar əsasında Xətai Təbrizinin dil üslubuna dair yeni baxış bucağı göstərildi və əvəzliliklərin istifadəsi təkcə morfoloji deyil, həm də məna baxımından öyrənilməyə layiq əsərlərdəndir. Əsərdə əvəzliliklərin düzgün seçilməsi poetik dilinin ahəngdar qurulmasında mühüm rola malikdir. Əsərlərdə göstərdiyimiz nümunələrdən də aydındır ki, yazılı abidələrin dilində işlənmiş əvəzliliklərin bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə eynilə, bir hissəsi isə müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir. Amma şivə səviyyəsində mühafizə olunan arxaik əvəzlər çox azdır.

Deməli, tədqiqatçılar bizə göstərirlər ki, dilin zamanla uğradığı dəyişikliklər, arxaik formaların sıradan çıxması kimi hallar dili daha canlı və çevik edir. Bu isə müasir dilin tarixi əsaslarını daha dərinlən anlamaq üçün olduqca vacibdir. Əsərdən bizə məlum oldu ki, müasir dildə unudulmuş və işlənməyən əvəzliliklər vasitəsilə Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı izləyə bilərik.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYATLAR

Azərbaycan dilində

1. Abdullayeva, G. (2013). *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*. Bakı.
2. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (1964). I c., Bakı: Elm.
3. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (1983). III c., Bakı: Elm.
4. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (2006). IV cildlik. Bakı: Şərq-Qərb.
5. *Azərbaycan dilinin qrammatikası*. (1960). I c., Bakı: Azərb.EA nəşri.
6. *Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr*. (2005). Üç cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb.
7. Bürhanəddin, Q. (2005). *Divan*. Bakı: Öndər.
8. Cəfərova, N. (2014). *Əvəzliyin tədrisinə dair*. Filologiya məsələləri.
9. *Dastani-Əhməd Hərami*. (2004). (Ön söz, tərtib və lüğətin müəllifi Əlyar Səfərli). Bakı: Şərq-Qərb.
10. *Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar*. (2003). (II cildə). I cild. (elmi-tənqidi mətn). Tərtibçi: Azadə Mustayeva. Bakı: Nurlan.
11. Eyvazova, R. (2005). *Kişvəri «Divan»ının dili*. Bakı: Elm.
12. Əlizadə, S (1985). *Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili*. Bakı: ADU.
13. Əmani, M. (2005). *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
14. Fə dai. (2004). *Bəxtiyarnamə*. Bakı: Şərq-Qərb.
15. Füzuli, M. (2005). *Əsərləri*. Altı cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb.
16. Həqiqi, C. (2006). *Şeirlər*, Bakı: Şərq-Qərb.
17. Hüseynzadə, M. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*. Bakı: Şərq-Qərb.
18. Xəlilov, B. (2000). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası*. I hissə. Bakı.
19. Xəlilov, B. (2007). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası*. II hissə. Bakı.
20. Xəlilov, Ş. (1988). *“Əsrarnamə”nin dili*. Bakı: Elm.
21. Xətai, Ş. (2005). *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
22. İsa. (2005). *Mehri və Vəfa*. (Tərtib, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi Aysel Şərifova). Bakı: Nurlan.
23. İslamov, M. (1986). *Türk dillərində əvəzliliklər*. Bakı: Elm.
24. Kazımov, İ. (2019). *Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası*. III cild. Bakı: Elm.
25. Kazımov, Q. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Bakı.
26. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*. Bakı, Elm və təhsil.
27. Kazımov, Q. (2017). *Azərbaycan dilinin qrammatikası*. Bakı, Elm və təhsil.
28. Kişvəri. (2004). *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.

29. *Kitabi Dədə Qorqud*. (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər.
30. Qul Əli. (2004). *Qisseyi-Yusif*. Bakı: Şərq-Qərb.
31. Qurbanova, G. (2016). *Oğuz dillərində əvəzliliklər və onların mətn yaranmasında rolu*. Kooperasiya nəşriyyatı.
32. Məddah, Y. (1988). *Vərqa və Gülşah*. Tərtibçilər: C.Qəhrəmanov, Z.Hacıyeva. Bakı: Elm.
33. Məhərrəmli, B. (2011). *Türk dillərində nostratik kök əvəzliliklərin mənşəyi*. Bakı.
34. Məhərrəmli, B. (2012). *Türk dillərində kök əvəzliliklərin morfolojiyası*. Bakı.
35. Məmmədli, M. (2019). *Azərbaycan dialektologiyası*. Bakı: Zərdabi LTD
36. Məsihi. (2005). *Vərqa və Gülşah*. Bakı: Şərq-Qərb.
37. Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixi grammatikası*. Bakı.
38. *Müasir Azərbaycan dili*. (1980). Bakı, Elm.
39. *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*. (2023) Bakı: Elm.
40. *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. III c. (1981). Bakı: Elm.
41. Nağısoylu, M. (2011). *Şirazinin "Gülşəni-raz" tərcüməsi* (filoloji-tekstoloji araşdırma, mətnin transfoneliterasiyası) (ikinci nəşr). Bakı: Elm və təhsil.
42. Nəsimi, İ. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. İki cild. I cild. Bakı: Lider.
43. Rəcəbli, Ə. (2002). *Göytürk dilinin morfolojiyası*. Bakı: BDU Nəşriyyatı.
44. Rüstəmov, R. (2007). *Türk dilinin morfolojiyası*. Bakı: Nurlan.
45. Serebrenikov, B., Hacıyeva N. (2002). *Türk dillərinin müqayisəli tarixi grammatikası*. Bakı: "Səda".
46. *Səfi təzkirəsi* («Səfvətüs-səfa»nın XVI əsr türk tərcüməsi). <https://bit.ly/45azycG>
47. Süleymanov, M. (2019). *Səfəvilər. Şeyx Səfiəddin Ərdəbili*. Bakı: Elm.
48. Şahbazova, Z. (2007). *Azərbaycan dilində əvəzliliklərin morfolojiyası*. I hissə, Bakı: "Ulu".
49. *Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türk "Divan"ı*. (2012). (İlkin qaynaqlar əsasında araşdırmalar və türk "Divan"ı əlyazmalarının müqayisəli mətninin transfoneliterasiyası). II cild. Tərtib edən: Azadə Musayeva. Bakı: Elm və təhsil.
50. Şirəliyev, M. (2008). *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları*. Bakı: Şərq-Qərb.
51. *Şühədanamə*. (2019). Bakı: Elm.
52. Tanrıverdi, Ə. (2017). *Azərbaycan dilinin tarixi grammatikası*. Bakı: Elm və təhsil.
53. Təbrizi, X. (2004) *"Yusif və Züleyxa" əsəri*. Bakı: Elm.
54. Təbrizi, Q. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Lider nəşriyyatı.
55. *Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti*. I cild. (2023). Bakı: Elm və əhsil.

56. *Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti*. II cild. (2023) Bakı: Elm və təhsil.
57. *Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti*. III cild. (2023) Bakı: Elm və təhsil.
58. Vaqif , M.P. (2004) *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
59. Zərir, M. (1991). *Yusif və Züleyxa* (Poemanın mətni və tarixi-qrammatik oçerk). Tərtibçilər: Cahangir Qəhrəmanov, Şaməddin Xəlilov. Bakı: Elm.
60. Zərir, M. (2022). *Fütühüş-Şam (Şamın fəthi)*. Vahidə Cəfərzadə. Bakı, Zərdabi Nəşr MMC.
61. Zərir, M. *Yüz hədis və yüz hekayə*. Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Kitaplığı.
62. Zeynalov, F. (2008). *Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası*. Bakı, "MBM" nəşriyyatı.

Türk dilində

63. Ercilasun, A. (2007). *Türk lehçeleri grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
64. Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. İstanbul Bayrak basım.
65. Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkcesi Grameri*. Ankara.
66. Tekin, T. (1954). *–ısar eki hakkında*. Dil ve edebiyat dergisi.
67. *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. (<http://sozluk.gov.tr>)
68. <https://kayzen.az/blog/turk-dili/5825/%C5%9F%C9%99xs>
69. <https://www.scribd.com/document/726520755/MUHAZ%C4%B0R%C6%8F-10-QTYA>
70. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fv%C9%99zlik>